

A

VERESCSAGIN- KIÁLLÍTÁS

MAGYARÁZÓ TÁRGYMUTATÓJA.



I. NAPOLEON.

Egy szemtanu vázlata után 1812-ben.

Ára 20 kr.



20226

ELŐSZÓ.

Egy-egy kor nagy emberei — a minő I. Napoleon is volt — életének és tetteinek tanulmányozásához, nagy érdeklődés, vagyis jobban mondva, sokoldalú bűvárlkodás kell, mely a legendák előtt való feltétlen meghajolást már előre kizárja. A nagy hadvezérek emlékét rendszerint oly sok legendaszerű sallanggal cicomázzák fel, hogy szinte nehéz benne a valóságot a költéstől elválasztani, és minél fényesebb volt egy-egy hősnek a pályafutása, annál rendkívüliebbekké lesznek a tettei és annál csodaszerűbbekké a róla szóló regék.

I. Napoleon élete 20 éven keresztül oly gazdag volt a képzelőtehetséget is bámulatbaejtő eseményekben, hogy az emberek hajlandók voltak ezeknek természetfeletti jelentőséget tulajdonítani, és magában a nagy hadvezérben a sors elháríthatatlan rendelkezéseinek végrehajtóját látni.

Később, az 1812. évi hadjárat alatt Napoleon nagyon is messzire ragadtatta magát, mikor egyszerre felvette a harcot az emberekkel s a rideg észak éghajlatával — és elbukott. De azért az alakja semmit sem veszített a varázsából, sőt ellenkezőleg, a szenvedés

glóriájával ékesítve, minden gondolkodó ember — művész, filozofus, politikus és katona — előtt, csak nyert érdekességben.

Ez a kimagasló alak, mindenféle költői műnek vált motívumává, míg ellenben a festészet, — az a művészet, mely szellemi tekintetben aránylag még leginkább visszamaradt, mert művelése nehéz és különleges technikát igényel — Bonaparttet mindezideig csak mint lángészt, és a helyi viszonyokon, az éghajlaton és az emberi élet törvényein felül álló félistent tárgyalta, s Bonapartet az embert, csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta.*

Olyan emberek, a kik vajmi kevéssé ismerik a háborút, e lapok olvasásakor tán felkiáltanak: «Rettegetes, hát a franciák csak gyilkoltak, gyujtogattak és fosztogattak?» Persze, hiszen éppen ebből a célból jöttek Oroszországba; csak egyet kell megjegyeznünk: e szavak alatt «franciák 1812-ben» nálunk Oroszországban a «nagy hadsereg» összes csapattesteit értik; a tulajdonképeni franciákról meg kell jegyeznem, hogy a legtöbb orosz ember emlékezetében, a kik erről a korszakról följegyzéseket hagytak hátra, éppen ők, minden mészárlásuk dacára is sokkal nagylelkűbb színben tűnnek fel, mint szövetségeseik.

* Utalunk itt például arra, hogy minden képen, a mely Napoleont Oroszország hómezőin, — 25° hidegben ábrázolja, a vezér állandóan sötét köpenyt, vagy elől nyitott rövid bundát, háromsarkas kalapot és vékony csizmát visel, míg a valóságban hosszú cobolyprémes bunda, fülkötővel ellátott prémes sipka és bélelt meleg csizma volt rajta.

I. Napoleon kétségkívül a XIX. század legnagyobb alakja, és az 1812-iki hadjárat ennek a századnak legkimagaslóbb eseménye. A terv nagyszabású volta, a csapások gyorsasága és következményeik fontossága önkénytelenül is ráterelik a figyelmet azokra a tényekre, melyek az egész XIX. századra befolyással voltak.

A mikor képeimen a hős jelleméből és külső megjelenéséből egyes vonásokat bemutatok, egyúttal rá akarom terelni az olvasó figyelmét, Napoleon életének egyes, kevésbé felderített tényeire.

Ezek közé a tények közé, melyek némileg megmagyarázzák Napoleon Oroszországgal szemben érzett állandó ellenszenvének az okait, tartoznak: 1. Napoleon hadnagynak 1789-ben Zaborovszkij orosz tábornokhoz a cár szolgálatába leendő felvétel iránt beadott kérvénye, melyet elutasítólag intéztek el, mert a kérvényező őrnagyi ranggal akart a szolgálatba belépni.* 2. Napoleon császárnak az a szándéka, hogy rokoni viszonyba lépjen Sándor cárral, amennyiben nővérei

* Érdekes annak a felemlítése, hogy Zaborovszkij ezt az elutasító elintézkedést soha sem tudta magának megbocsátani. 1812-ben az öreg tábornok — akkor már kilépett volt a szolgálatból és Moszkvában élt — nem tudta magának megbocsátani, hogy Bonaparttet akkor elutasította, és ily módon okozójává lett az Oroszországra, szakadt szerencsétlenségnek és pusztulásnak. Mikor I. Sándor cár a koronázásra Moszkvába érkezett, sokat kérdezősködött a tábornoktól ez esemény után. Gróf Rosztopcsin azt állítja, hogy az elutasító végzéssel ellátott kérvény annak idején az ő kezei között is megfordult.

egyikét akarta nőül venni. Ez a terv sem volt megvalósítható, mert a kiválasztott menyasszony anyja a völegényt nem szenvedhette.

Természetesen méltánytalan volna a hadnagy sértett önérzetét állítani oda a császár Oroszország ellen tanúsított csaknem szakadatlan ellenséges indulatának egyedüli okául, másrészt azonban, tekintettel a hős jellemére és vérmérsékletére, lehetetlen ezeket a tényeket teljesen figyelmen kívül hagyni.

Az 1812-iki hadjárat alkalmával Napoleon olyan hebehurgyaságot és oly ellentéteket árult el, annyi elhamarkodott és célszerűtlen tervvel állt elő, hogy az ember mindazt nem magyarázhatja meg pusztán abból a vágyból, hogy bizonyos megállapodások nem teljesítéseért bőszt álljon — nyilván nagy szerepet játszott a dologban a halálosan sértett hiuság is.

Napoleon, dacára elvitázhatatlanul nagy szellemi tulajdonságainak, az osztrák hercegnővel kötött második házassága után — miután az orosz hercegnőtől kosarat kapott — úgy látszik minden éleslátását elveszítette, úgy hogy mindamellett hogy a nagy északi birodalommal csak rövid idővel azelőtt kötött szövetség hasznát világosan belátta, mégis a vele való szakításon dolgozik, minduntalan megfontolatlanságokra ragadtatja magát, elveszíti a türelmét, és a helyett, hogy szokása szerint gyorsan és döntő lépésekkel haladna előre, feltartóztathatatlanul a vesztébe rohan.

Még ha azt az Oroszországgal való jó viszonyra célzó, első, persze csak igen halvány kísérletet (az

oroszl szolgálalba való lépés által) figyelmen kívül hagyjuk is, mégis el kell ismernünk, hogy az a második kudarc volt az — a lánykérés kudarca, a melynél az egyik részről a férfi, a császár és a hős varázsa szállott síkra, a másik részről pedig épen ez a varázs nem talált visszhangra — a mi közvetlenül a francia-orosz viszony felbomlására vezetett.

Napoleon már Tilsitnél rávetette szemét Katalin nagyhercegnőre, de alighogy szándéka nyilvánvalóvá lett, siettek a fiatal hercegnőt az oldenburgi herceghez nőül adni. A franciák császára azonban még nem adta meg magát, s bár titokban, de kellő formák pontos betartásával megkérlette Anna nagyhercegnőnek a kezét. Mikor a dolog ezúttal is elhúzódott — az előirányzott 48 óra helyett sok-sok hétre — Napoleon felfogta a huzavona értelmét, és tüstént nőül vett egy osztrák főhercegnőt; és Fedorovna-Mária, az orosz anyacsászárnő még azzal is tetézte a Napoleon fejére hozott szégyent, hogy Annát, a leányát valami kis német herceghez adta nőül. Ez már sok volt, s Napoleont teljesen kihozta a sodrából; az oldenburgi herceget elűzte birtokairól, és miután Sándor cár összes német rokonainak ugyanazt a sorsot helyezte kilátásba, a legnagyobb határozottsággal kezdett készülni a háborúra.

Napoleonnak itt sem sok tényt kellett felhalmoznia, és nem sok hatásosan hangzó frázist kellett világgá bocsátania annak a szükségességéről, hogy a civilizáció hadat izenjen a barbárságnak, a melyet Európából vissza kell szorítani Ázsiába. Európa megalázott tár-

asága, mely Franciaország dicsőségét, és uralkodójának hírnevét elismerte, és az ő terveivel szemben a maga tehetetlenségének tiszta tudatában volt, teljesen készen volt rá, hogy ennek a megtestesült gondviselésnek bármely új kinyilatkoztatását befogadja.

Nem lehetetlen, hogy Napoleon kezdetben hadi készülődéseinek nagyszerűsége által akarta ellenfelét megfélemlíteni, és arra kényszeríteni, hogy nyiltan, egész Európa színe előtt megadja magát; legalább igen sokan, köztük Rumjancev orosz kancellár is, így fogták fel a francia hadi készülődéseket; ugyanebben a hitben látszott lenni Sándor cár is, a ki egész az utolsó pillanatig nem adta fel a kibékülés lehetőségének a reményét. De mikor később vonakodott ehhez az első lépést megtenni, a franciák császárának nem maradt egyéb hátra, mint «a maga főztit megenni».

És itt kezdődik az egykorú történelemnek egyik legtanulságosabb és legdrámaibb szakasza; itt látjuk, a mint Napoleon, a kit az egész világ által elismert okossága és katonai lángesze sem képes többé visszatartani, dacára sokszorosán nyilvánított ellenkező elhatározásának a saját és legközelebbi környezete tapasztalatainak, tanulságai ellenére mind mélyebben és mélyebben benyomul az ellenséges birodalom szívébe, a maga és környezete biztos vesztére! Mindig és mindig a szeme előtt lebeg XII. Károly példája, folyton azt ismételteti, hogy semmiképpen sem fog az ő tévedéseibe esni, és mégis elköveti ugyanazokat a tévedéseket! Daczára annak, hogy látja, a mint csodálatos hadserege tönkremegy, és a menetelések fáradsalmaitól

mint a hó szétolvad, dacára annak, hogy az ellenség taktikája által, mely az ő erejét meghaladja, magát megcsalatra látja, — mégis folytatja az előnyomulást, és a szó szoros értelmében holttestekkel hinti be az útját.

Vitebszkben Napoleon az 1812-iki hadjáratot befejezettnek jelenti ki. «Itt megállok» — mondotta — «itt körülnézek, összegyűjtöm és kipihentetem a hadseregemet és megvetem az alapját az új Lengyelországnak. Állásunkat két nagy folyam fogja határolni; mi majd erődöket építünk, elkészítjük a terveinket s a tűzérsséggel négyszöget alkotunk, barakkokat és élelmezési raktárakat építünk, 1813-ban Moszkvában, 1814-ben Péterváron leszünk. — Az Oroszországgal való háború, — hároméves háború!»

Minden a mellett szól, hogy ha Napoleon ennek a Lythvániában való megállapodásnak a tervét keresztül vitte volna, úgy a minden oroszok jólelkű uralkodója, ilyen vagy amolyan rendszabályok útján rászánta volna magát az egyezkedésre és békére. Napoleon azonban elveszti türelmét, elhagyja Vitebszket és nyomul előre. Az igaz, hogy csak Szmolenszkig szándékozik menni, «a Pétervárra és Moszkvába vezető utak kulcsáig, a melyet hatalmunkba kell kerítenünk, hogy azután tavasszal mindkét főváros ellen előrenyomulhassunk». Szmolenszkben ki akar pihenni, és mindent véglegesen rendbéhozni, s 1813 tavaszán — ha Oroszország a békét nem írja alá — a birodalommal röviden végezni! Csakhogy ezzel az elhatározással ellentétben a francia hadsereg elhagyja Szmolenszket,



Napoleon megint elveszíti a türelmét és előnyömul. Moszkvában el kellett kezdődnie ez óriási vállalkozás halálküzdelmének, a melynek résztvevői ki voltak merülve, s a melynek vezetője elvesztette a fejét; másként nem nevezhetjük Napoleonnak Sándor cár iránt tanusított viselkedését, mely nemcsak hogy megalázó volt, de arra látszott irányulni, hogy helyzetének minden nehézségét elárulja: közvetve, sőt közvetlenül is szeretetreméltó leveleket ír, a melyekben biztosítja őt barátságáról és testvéri szeretetéről; új meg új békeajánlatokkal új tábornokokat küld hozzá, dacára annak, hogy a régiekre nem kapott választ: «Kell hogy békét kapjak», mondotta Lauristonnak, a kit ezzel a kényes megbizással küld az orosz táborba: «Békét mindenáron — csak mentse meg a becsületemet!»

A fosztogatás megengedése és a fosztogatás megakadályozásának lehetetlensége felett érzett harag, az a szándék, hogy épen a tél kezdete előtt vonuljon Pétervárra, azaz fel északra, az a parancs, hogy egy teljesen elpusztult és felégetett vidéken óriási mennyiségű élelmiszert és takarmányt, továbbá 20,000 lovat vásároljanak, — ezek mind olyan tények, melyek a nevetséggel határosak.

Azután a visszavonulás: ennek arra célzó lassúsága, hogy a katonák zsákmányukat magukkal vihessék, tette lehetővé, hogy az oroszok a franciákat megelőzték és az útjokat elvágták; a hadseregnek egyes önálló részekre való felosztása, a melyek egyik a másik után vereséget szenvedtek sőt csaknem megsemmisültek;

az előljáró csapattesteknek adott ama parancs, hogy az utvonal egész környékét rendszeresen fölégessék, a mi a hátulsó csapattesteknek határozott kárára volt ; végre az ország vallásának megbecstelenítése, s a templomok megszenteltetésével, a gyilkosságokkal s az úgynevezett «foglyok»-nak halálraéheztetésével szemben tanúsított elnézés: ezek olyan tények, melyek a felbőszült lakósságot irtózatossá bosszúra ingerelték, oly tények, melyek dacára annak, hogy még úgyszólván friss emlékezetben vannak, mégis alig hihetők.

Itt-ott, mint pl. Krasznójenál s a Berezina mellett még egyszer felvillan a nagy hadvezér genialis öntudata, de ezek csak egyes elszánt nyilvánulásai a lelki erőnek és a stratégiai tehetségnek, utolsó sugarai a lenyugvó napnak.

I. NAPOLEON OROSZORSZÁGBAN.

1. sz. Moszkva előtt: A bojárok küldöttségét várva.

Kimerülten, a borodinoi ütközet fáradalmait még teljesen ki nem heverve, kocsin ment Napoleon Moszkva felé. Az út utolsó részét azonban lassan és óvatosan haladva, lóháton tette meg, és lovasságával a környék ligeteit és berkeit gondosan felderíttette.

Ütközetre is számítottak, mert a vidék erre nagyon alkalmasnak látszott. Itt-ott akadtak is megkezdett földmunkálatokra, de ezek el voltak hagyatva és sehol a legcsekélyebb ellenállásra sem találtak.

Végül a franciáknak már csak az volt hátra, hogy a Moszkva előtt lévő «Paklonnája»-magaslatra feljussanak, a melyet azért hívtak így, mert a búcsújárók itt szoktak először meghajolni a moszkvai ereklyék és szentélyek előtt.

A nap sugarai vidáman csillogtak a hatalmas város tornyain és háztetőin. Délután két óra volt, mikor a francia hadsereg lovas előőrsei ezen a magaslaton megjelentek és elragadtatással felkiáltottak: «Moszkva! Moszkva!» Mindenki a legnagyobb rendetlenségben nyomult előre, mintha csak attól tartott volna, hogy

elkésik, s az egész hadsereg ujjongva ismételte: «Moszkva! Moszkva!» — mint mikor a tengerészek hosszú és fáradalmas tengeri útjuk után felkiáltanak: «Föld! Föld!»

Ekkor érkezett oda Napoleon lóháton, elragadtatással megállt — és önkéntelenül örömteljes felkiáltásban tört ki . . .

A marsallok, a kik a borodinoi ütközet óta, a melyben Napoleon nem mutatott elég elszántságot, kissé visszavonultak tőle, most Moszkvát, «ezt a lábaiknál heverő csodálatos foglyot» látva, — a nagy sikertől elragadtatva és annak a hirnek a hatása alatt, hogy orosz küldött közeledik békeajánlatokkal, — megfeledkeztek elégtelenségükről: közeledtek a császárhoz és még egyszer meghódoltak a csillaga előtt, s sikereihez ismételten szerencsét kívánva, s reményeiknek és szerencsekívánataiknak kifejezést adva, mindazt, a miért elébb ócsárolták, körültekintésének és belátásának tudták be.

De csakhamar nagy nyughatatlanság vett erőt a császáron — nem látták sehol a bojárok küldöttségét, senki sem hozta elé, hódolva neki, a város kulcsait, hiányzott a polgároknak az ő nagylelkűségére és irgalmasságára való szokásos hivatkozása, a mihez pedig Berlinben, Bécsben és más fővárosokban hozzászoktatták.

Annál érthetőbb türelmetlenséggel várta mindezt, mert egy órával azelőtt, azt a parancsot adta szárnysegédének, a főhadiszállás parancsnokának gróf Duro-nelle-nak, hogy kocsizzék be a városba, tegye meg a

szükséges intézkedéseket és indítsa útnak a küldöttséget a kulcsokkal.

Végre értesül róla, hogy Moszkvát a lakosok elhagyták, hogy nemcsak a kisebb-nagyobb rangú tisztviselők, hanem csaknem az összes lakosok eltávoztak, úgy hogy a város teljesen üres.

A nélkül, hogy őszintén hitt volna benne, még mindig azt a reményt táplálta, hogy valamiféle küldöttek mégis csak kimentik őt hadserege, Európa és saját maga előtt, kényes helyzetéből.

És csakugyan előszedtek néhány külföldi kereskedőt, a kik Murat-tól támogatást kértek, és őket egy pár orosz paraszttal együtt Napoleon elé vezették. A szétrongyolódott alakokon valósággal megesett az ember szíve, annyira meg voltak rémülve, mert azt hitték, hogy ütött az utolsó órájuk. Üdvözlésről természetesen szó sem lehetett, hiszen még a szájukat sem merték kinyitni a fényes kísérettel körülvett komor tekintetű uralkodó előtt, a ki ezt az operett-küldöttséget tetőtől talpig végigmustrálva, és néhány üdvözlő szót dadogó vezetőjüknek, egy francia nyomdásznak egyszerűen ennyit mondott: «imbécile!» A bojárokhoz intézendő beszédet és más egyéb szép szavait, melyek pour la circonstance elő voltak készítve s melyek arra lettek volna hivatva, hogy az egész világon visszhangot keltsenek, más, kedvezőbb alkalomra kellett halasztania.

Egy szemtanu, egy orosz fogoly a következőket beszéli arról, hogy hogy fogadta Napoleon az üres Moszkváról szóló híreket: «Rendkívül csodálkozott és

valóságos önfeledtség állapotába merült. Egyenletes és nyugodt léptei ebben a pillanatban gyorsakká és rendetlenekké változtak. Minduntalan körül nézett, megállt, végig babrálta magát, remegett és elkomolyodott, az orrához kapott, egyik keztyűjét levetette, majd ismét felhúzta, a lehúzott keztyűt összegyűrte és gondolatokba mélyedve zsebre tette, majd újra elővette és felhúzta, a következő pillanatban megint levetette, majd ismét felhúzta, s ezt többször egymás után ismételte . . .

Ez több mint egy órahosszat így tartott, mialatt az öt körülvevő tábornokok mint a szobrok álltak mögötte a nélkül, hogy csak moccanni is mertek volna . . . »

Az a csapás, mely itt Napoleon hiuságát érte, nagyon erős volt : az a hatalmas eredmény, melyet hihetetlen megerőltetések és áldozatok árán elért, bohózáttá fajult, a melytől sietett elfordulni, nehogy maga is nevetségessé váljék.

A városnak esze ágában sem volt meghódolni, vagy bár csak a legcsekélyebb tiszteletet is mutatni, a melyet a lapokban dicséretesen ki lehetett volna emelni. A leereszkedés, szeretetreméltóság és kegy frázisai, a melyeket a moszkvaiak számára készentartott s a melyeknek a révén remélte, hogy Sándor cár megkerülésével ki fog egyezhetni a moszkvai bojárokkal, őket a maga részére hódíthatja s így egyenletlenségeket támaszthat a két főváros között, — szappanbuborékoknak, kártyaváraknak bizonyultak.

Lóra pattant és bevágatott egyik elővárosba.

«Sötét lett, — beszélt egy szemtanú — a felkavart porfelhőtől.»

2. sz. Az Uszpenszkij-székesegyházban.

A kortársak mind megerősítik, hogy a nagy hadsereg útirányában az összes templomokat istállókká alakították át. A malo-jaroszlaveci székesegyház homlokzatán a következő franciául irt felírás volt olvasható: «Ecurie du general Guilleminot.»

«A templomokból, — mondja Lebaume — a melyek mint épületek a tűztől legkevesebbet szenvedtek, kaszárnnyákat és istállókat csináltak. S így a lovak nyerítése és a katonák legrettenetesebb istenkáromlása lépett a helyébe azoknak a szent és összhangzatos hymnusoknak, melyek azelőtt a szent falak közt visszhangzottak.»

Bourgeois R. röviden ennyit jegyez meg: «A sértetlenül maradt templomokat a lovasság rendelkezésére bocsátották.»

A «Journal» az írta, hogy vjazmai templomokat, melyek igen gazdagok voltak, a hadsereg kirabolta.

Az Uszpenszkij-székesegyház külső falai körül katalanok voltak felállítva, a melyekben a franciák a szentképek kereteit és a templomokból rabolt érceket összeolvasztották. A mennyiségük krétával volt felírva: «325 pud ezüst és 18 pud arany.*»

«Azok a durvaságok és káromlások, melyeket a templomokban maguknak megengedtek, oly istentelenek voltak, — írja egy szemtanu — hogy a toll nem meri őket leírni: minden képzeletet meghaladnak.»

* Egy pud = 40 orosz font.

Az oltárokat mindenütt felforgatták és ettek-ittak rajtuk, a szentképeket összezúzták vagy céltáblakul használták. A ki csak akarta és tehetett, egyházi ruhákat szedett magára. A Csudov-zárdában lovak állottak, a Blagovescsenszkaja-székesegyházban a papirosoknak, palackoknak és hordóknak egész tömege hevert szanaszéljél.

«Az Uszpenszkij - székesegyházban* az ellenség nemcsak a szentképek ércbefoglalását és összes ékeségeit letépette, de még az első oszlopok közt befalazott nagy és régiségük által híres képeket is megsemmisítette, úgy hogy csak az üres helyek maradtak meg utánuk. Három mindennapi használatra szolgáló edényt, két ezüst, keresztet, a kis és nagy gyertyatartókat, lámpákat, a nagy csillárokat,** tányértartókat, tányérokat, állandóan használatban levő korsókat, — mindezt elrabolta az ellenség. Egyetlen egyházi eszközt, egyetlen evangéliumot, ruhát vagy más egyebet nem hagyott ott, — mindent megsemmisített, mint egy a székesegyházban talált és elégetett szövetekercs bizonyítja . . .»

Más följegyzések szerint Napoleon úgy parancsolta, hogy az Uszpenszkij-székesegyház szobrainak és képeinek érc alkotórészeit az ő jelenlétében szaggassák le.

«A székesegyházban minden el volt pusztítva, el

* Sok szemtanú megerősíti, hogy ebben a székesegyházban a testőrlovasság istállója volt elhelyezve.

** Ez az a híres ezüst-csillár, melyet egy Morozov nevű bojár Mihajlevics Alexej cár uralkodása alatt ajándékozott a székesegyháznak.

volt rabolva» — mondja Sahovszkoj herceg, a ki a franciáknak Moszkvától való távozása után az első volt, a ki a város küszöbét átlépte. Fülöpnek, a szent metropolitának rakhája nem létezett többé, — és úgy szedtük össze szétszórt ereklyéit, s a pusztá mellékoltáron helyeztük el őket».

Péter metropolita elrejtett ereklye-koporsója teljesen össze volt zúzva, a fedele letépve és a sir kiásva. A székesegyházban, kezdve a kupolától, azonkívül a mi szent Jónás rakhájához tartozott, egyetlen darabka érc vagy szövet sem maradt sehol. A moszkvai főpapok fa síremlékei mind le voltak koppasztva, de csak egyikük volt összezúzva, Hermogen patriarkháé.*

Az archangelski székesegyházban piszkosan folyt szét az összezúzott hordókból kifolyt bor (itt volt berendezve a császár konyhája) és a kastélyokból rabolt evőeszközök és szerszámok heverték szanaszét.» Ezek közt gúny és meggyalázás céljából a fegyvertárból vett manequin-ek és madárijesztők is voltak.

Az Uspenszkij-székesegyházban Napoleon, a ki főpapok által celebrált istenitiszteletet akart látni, kényszerítette Pyljajewet, a novinszki zárda főnökét, hogy érseki ornátusban misét mondjon, mire egy kamilawká-t ajándékozott neki.

Egyebek közt nagy Iván kilenc rőf magas és aranyozott ezüst lapokkal kivert keresztjét, melyet egy évvel

* Sahovszkoj herceg azt hiszi, hogy az a kegyetlenség, a melyet az 1812-iki népmozgalom nagy hazafiának emlékével szemben tanusítottak, arra mutat, hogy itt lengyelek garázdálkodtak.

ezelőtt 60,000 rubel költséggel újra bearanyoztattak, szintén levették és magukkal vitték.

Ezt a keresztet, mely arra volt kiszemelve, hogy a párisi rokkantak házának a kupoláját diszítse, a visszavonuláskor némelyek szerint a Szemler tóba* dobták, mások szerint pedig Vilna mögött elhajították.

3. sz. A Kremlben. — A tűzvész.

Moszkva égése mindjárt első éjjel kezdődött azután, hogy az orosz hadsereg a várost elhagyta. Mikor Napoleon a Kremlbe bevonult, akkor Zarjadje, Baltcsug és Gosztinnij droguistáknak a vörös téren lévő üzletei már égtek.

Ha Mortier marsall nem is oltotta el teljesen a tüzet, mégis jelentékenyen mérsékelte a tűz tovaterjedését, mely a Kreml-t is fenyegette. Másnap azonban a lángok oly hihetetlen gyorsasággal kezdtek minden irányban terjedni, hogy a Moszkva folyó mögött lévő egész városrész vörös fényben úszott. Négy éjszakán át — beszéli egy szemtanu — nem gyújtottak sehol világot, mert olyan világos volt mint délben.

Az északkeleti szél hirtelen rohamai még néhány-szor a Kreml felé irányították a lángokat, a melyben az ifju gárda löporraktárai és ágyui voltak felhalmozva. Könnyű elképzelni, hogy mily nagy volt itt a nyugtalanság.

* Ebbe a tóba a Moszkvából rabolt drágaságok közül roppant sokat dobáltak be. Eddig sehol semmi nyoma sincs annak, mintha a nagy út környékét felkutatták volna, vagy hogy azon a vidéken ásatásokat rendeztek volna.

A palota előtt elterülő moszkvamögötti rész égése olyan volt, mint valami háborgó tüztenger és hatalmas benyomást tett a szemlélőre. Napoleon sehol sem talált nyugtot, nagy léptekkel méregette végig a palota termeit és minden mozdulata rettenetes nyughatatlan-ságot árult el . . . Felment a Kreml falára is, hogy körültekiessen, de a tűz forrósága ismét visszakergette termeibe; az arca piros volt és forró izzadság folyt végig rajta.

Bulletinjeiben később Napoleon azt állította, hogy Moszkva égése Rosztopcsin eszméje volt s ő is készítette elő; de ez egyáltalában nem felel meg a valóságnak. Miután a Moszkvában maradt lakosság fele csöcselék volt, nem lehetetlen, hogy ez iparkodott a tűznek minél nagyobb kiterjedést adni, a nélkül, hogy határozott terve lett volna egész Moszkvát elhamvasztani. Habár egyrésről sok orosz úgy vélekedett, hogy jobb, ha a vagyonát fölégeti, mint ha az ellenségnek engedi át és csakugyan felgyújtotta is a házát, másrésről mégis az ellenséges katonák is okai voltak a tűznek, mert égő fáklyákkal, forgácscsal mentek rabolni, az udvarokban egész farakásokat gyújtottak meg és e mellett a legcsekélyebb óvatossággal sem jártak el.

Ilyen körülmények közt a fából épült város háromnegyed részének el kellett pusztulnia, — a mi meg is történt.

Napoleon ijedtségének ez óriási tűzvész megpillantásakor nagynak kellett lennie. Hiszen mindent elkövetett, hogy éppen Moszkvát bevegje, és éppen ezáltal

remélte, hogy Oroszországot szíven találja, s most fájdalommal kellett látnia, hogy változott át Moszkva egy rakás kövé és hamuvá, a mi bizony már nem igen fekhett az oroszok szíven . . .

Moszkva megszállásának éjjelén a város kifosztogatása is kezdetét vette. Villámgyorsasággal terjedt el a táborban a hír, hogy Moszkva tele van kincsekkel, és mikor az elsők, a kik rabolni jártak borral, rummal, cukorral és drágaságokkal megrakva tértek vissza, nem volt többé mód a katonákat visszatartani. A katonák alatt kialudt a tűz, a szakácsok eltűntek, a fáért és vízéért küldöttek nem tértek többé vissza, sőt még az előőrsök is elhagyták helyeiket. A zsákmány oly nagy volt, hogy még tiszteket, sőt tábornokokat is kezdett csábítani . . .

Különösen garázdálkodtak a Rajna-szövetség németjei és a lengyelek: az asszonyokról letépték a fejkendőket és shawhlokat, még a ruháikat sem kimélték, óráikat, dohánytartóikat és pénzüket elvették, fülbevalóikat kiszedték . . . A bajorok voltak az elsők, a kik a temetőben a halottakat kiásták és kifosztogatták. A kertekben a vázákat és márványszobrokat összezúzták, a fogatokból kiráncigálták a posztót, a butorokról letépték a szövetet . . . A franciák aránylag mérsékeltebbek voltak és időnként az udvariasság és önkény egyesítésének komikus példáival szolgáltak. Egy szemtanu beszéli, hogy betörtek egy házba, a hol az asszony gyermekágyban feküdt, halkan, lábujjhegyen léptek a szobába, a világosságot eltakarták a kezeikkel, azután feltúrták a szekrényeket, mindent magukhoz

vettek, a mi a férfié, kirabolták az egész házat, de hozzá sem nyultak semmihez, a mi az asszonyé volt.

Napoleon végre elhatározta, hogy elhagyja a Kremlt, s ugyanazon az úton tért vissza, a melyen jött. A köhidtől elment az Arbat-negyedbe, itt eltévedt, csaknem elégett és csak nagy ügygyel-bajjal jutott el Horosevo faluba; egy repülőhid segítségével átkelt a Moszkva folyón a Waganka-temető közelében és este megérkezett a Petrovszky-kastélyba.

4. sz. Láng és tűzfény.

Az egész Szamoskvorecsje egy nagy tűztenger volt. «A látvány nagyszerű volt» — írja egy szemtanú. — «Négy éjszakán át nappali világosság volt. Az utca két oldalán lángoló tűzcsóvák fenn valóságos kupolává egyesültek . . . 14,000 ház lett a lángok martaléka.»

5. sz. Davoust marsall a Csudor-klastromban.

Davoust főhadiszállása a Novodevicsij-klastromban volt; de mikor a Kreml-be ment, mindig pihenőt tartott a Csudor-klastromban, a melyből az oltárt kidobták és helyébe az ő tábori ágát állították. A «cár-kapu» két oldalán egy-egy az I. hadtestből való közkatona állt őrt.

6. sz. A békét várva.

Napoleonnak, a ki mindig kitűnt gyors gondolkodásával és cselekvésével, most nem volt bátorsága magát bármire is elhatározni. Ő, a ki 1805-ben képes

volt az oly sok költséggel és fáradsággal megkezdett boulognei vállalatot egyszerre félbenhagyni, hogy csodás gyorsasággal minden erejét Ausztria ellen sorompóba vihesse; ő, a ki egy évre rá a legcsekélyebb hiba vagy tévedés nélkül Berlint körülzároló hadseregének minden mozdulatát Párisból vezette, a ki nemcsak hogy a porosz fővárosba való bevonulás napját előre meghatározta, de még kormányzót is nevezett ki, — Moszkva égése után, mely összes terveit és reményeit megsemmisítette, nem tudta, hogy mit tévő legyen.

Már csaknem aláírta volt a napi parancsot, a melynek értelmében a hadseregnek készen kellett volna magát tartania a Pétervár ellen való előnyomulásra, — mikor hirtelen elejtette ezt a tervet. Akkor ismét Kutusov-ot akarta megtámadni, hogy Tulát, Kalugát, Oroszország fegyvertárát és gabonaraktárát hatalmába kerítse, és új utat teremtsen magának a lithvániai téli szállásokhoz, — de ettől is elállott. Végre teljes erejével rá akarta magát vetni Wittgensteinra, — de erre sem tudta magát rászánni, mert ez a mozdulat igen hasonlított volna a visszavonuláshoz...

Legjobban csábította Napoleont Pétervár elfoglalásának a gondolata, hogy így Sándor cárt békére kényszerítse. De mert ez a tél kezdete előtt már nem igen látszott keresztülvihetőnek, önkéntelenül is az a remény ébredt fel benne, hogy a békét tán valami más módon is elérheti. Ekkorra Sándor cár már megkaphatta az ő szívélyesen — szeretetreméltó és barátságos levelét, a mely Moszkvában kelt és «Napoleon» alá-

írással volt ellátva. Természetes, — gondolta ő, — hogy a cár nem fogja elmulasztani ezt az alkalmat, hogy vele tárgyalásokba bocsátkozzék.

S így várta gyötrelmes bizonytalanság közepette Sándor cár válaszát.

7. sz. Visszatérés a Petrovskij-kastélyból.

Szeptember 5—17-ikén erősen kezdett esni, de az eső csak kevésbé mérsékelte a moszkvai tüzet, és a mikor Napoleon a Petrovskij-kastélyból visszatért a Kreml-be, «a moszkvai cárok trónusára», nemcsak hogy füstölögték a romok, de néhol még eléggé nagy fénynyel lobogtak is.

A francia hadseregnek a Petrovskij-kastély körül lévő biwak-jai elhúzódtak egészen az úgynevezett Tver-kapuig. Szemtanuk elbeszélése szerint a tábornokok a gyárépületekben voltak elhelyezve, a lovak meg a fasorokban álltak. Mindenfelé nagy farakások égtek, a melyekben keretek, ajtók és mindenféle bútordarabok bedobálásával szitották a tüzet. A farakások körül nedves szalmán, mely fölé tetők voltak húzva, tanyáztak a katonák, s a piszkos és füsttől fekete tisztek székeken és drága szövetekkel borított pamlagon ültek és heverték szanaszét. A lábaikat bundákba és keleti shawlokba burkolták be és ezüst tálakból valami lóhúsból készült és hamuval kevert fekete levest ettek.

A városban itt-ott látszott még egy-egy ép házrészlet, de a levegőt mindenfelé maró égés-szag töltötte be, mely a füstölgő romok óriási tömegéből terjedt

szét. A legtöbb utcában, a házak romjai és a házakból kihajigált bútorok és eszközök következtében csak nagy nehezen lehetett közlekedni.

A császár kocsizása közben temérdek katonával találkozott, a kik vagy maguk vonszolták maguk után a zsákmányokat, vagy pedig mint az állatokat, úgy hajtották maguk előtt az oroszokat, nem is hederítve rá, ha egyesek a nehéz teher alatt összeroskadtak.

Különböző hadtestekhez tartozó katonák civakodtak egymás közt a zsákmány fölött és nem engedelmeskedtek főlebbvalóiknak. A katonák legnagyobb része részeg volt.

Míg Napoleon rendesen hidegvérrel, kíváncsian és meglepődéssel nézte végig a katonákkal borított csata-tereket, most aligha vettek rajta ugyanazok az érzések erőt, mikor a leégett és kifosztott Moszkvát és a benne lejátszódó jeleneteket látta maga előtt. A külföldiek és különösen a biwakok körül tolongó franciák rettenetes sorsában tüstént részt vett, de a mi a rongyos, éhes és szellemekként idestova ödöngő oroszokat illeti, ezek felett haditanácsot tartott és a gyujtogatás gyanuja alatt állókat, tehát csaknem a rejtekhelyeikből előmerészkedő összes lakosokat agyonlövetésre ítélte.

«Láttam egy ízben» — beszéli egy nőszemtanu — «a mint a nép egy térre tódult, a hova sok francia is vonult fel. A cudarok a mieinket vonszolták, — állítólag gyujtogatók voltak! Közülök egyet felismertem, egy vak öreg ember volt, a Korzakov-ház egyik szolgája. Ez is gyujtogató lett volna? Ugyan kérem, hiszen féllábbal már a sírban volt — de ők elővonszoltak

mindenkit, a kit csak értek, és rátogták, hogy gyujtogató. Mikor a kötelet a nyakukra tették, szegények elkezdtek sírni, — és sokan a mieink — a nézők — közül, velük együtt sírtak, de a cudaroknak egy izmuk sem rándult meg. Felkötötték őket, egyeseket agyonlöttek, hogy példát statuáljanak.»

Egy nappal azután, hogy Napoleon a Kreml-be visszatért, kiadta a parancsot a fosztogatás beszüntetésére. Ezt a parancsot néhányszor ismételték, de eredménytelenül. «A császár nagy elégedetlenséggel látja» — mint a napi parancs mondta — «hogy dacára tegnap kiadott szigorú parancsának, a fosztogatást ma époly mértékben folytatják . . .»

«Holnaptól (18—30. szeptember) kezdve» — mondja egy másik parancs — «azok a katonák, a kiket fosztogatáson érnek, teljes szigorral haditörvényszék elé fognak állíttatni.»

De Napoleon szavai immár tehetetlenekké lettek, — a fosztogatás tovább folyt és csakhamar az egész francia hadsereg súlyosan megrakott, rendetlen és fegyelmezetlen hordává változott.

8. sz. Gorodnyában — előre vagy hátra?

A császári szállás Borovszkba volt berendezve, s itt kapta Napoleon ezt az örvendetes hírt: «A francia hadosztály Malo-Jaroszlovec-et küzdelem nélkül elfoglalta, vagyis az oroszokat Kaluga felé útban megelőzte.»

A császár egész éjjel lovon ült és az úttól balra eső vidéket kémlelte, a honnét az orosz sereget várta, de ez nem volt látható, neki pedig kellemes északja volt.

Másnap, október 24-ikén jött a hír: «Az oroszok megérkeztek, megverték és kiűzték a városból a francia hadosztályt, a melynek védelmére Jenő alkirály egész hadtestét várták, — Malo-Jaroszlovec birtokáért elkeseredett küzdelem folyik.»

Napoleon felsietett egy magaslatra és izgatottan figyelni kezdett. A scythák csakugyan utólérték volna őt? Kutuszov, a vén róka, csakugyan túljárt volna az eszén? Avagy csakugyan elkéssett, és ő, Napoleon volna oka a lassuságával ennek az egész kudarcnak?

Ha Jenő alkirályt nem tartotta volna már Fominszkoje-ban egy egész napig, úgy ez Jaroszlovec-be és következésképen Kalugába is az ellenség előtt érkezett volna meg, s így a terv is megvalósult volna... Megbocsáthatatlan, hogy nem követett el mindent a leggyorsabb átkelésre; mindazokat a ládákat és kocsikat el kellett volna égetniök, a melyekben nem a legszükségesebb dolgok voltak... Sőt akár néhány ágyút is inkább eldobhattak volna, semmint hogy az előnyomulást akadályozzák... Tulajdonképen az ő és a marsallok kocsijainak a kevesbítésével kellett volna kezdeni... Sok mindent kellett volna másként csinálni, de most már késő...

Minden kedvező volt: a gyönyörű szép idő, a hadsereg állapota — mely kipihenve hagyta el Moszkvát, — és az ellenség hibái... És most az ő ügyetlensége következtében minden tönkremegy! Ez rettenetes!

Figyel: a zaj növekszik, egyik lövés a másik után hallatszik.

«Nagy ütközet», úgymond, — azt felfogta, hogy

most nem a dicsőségről van szó, hanem arról, hogy a hadseregét ne áldozza fel és ne kényszerítse futásra.

Mikor a lövések megszűntek, Malo-Jaroszlovec-től néhány verstnyire belépett Gorodnya falu egyik szobájába, hogy ott tanácsot tartson a marsalljaival és elhatározza, hogy mi a teendő.

Még azt is jelentették neki, hogy az oroszoknak úgy látszik, az a szándékok, hogy a hadsereg jobb szárnyát a medynszkij uton megkerüljék, s így nem volt más választása, mint vagy elszántan keresztültörni magát, vagy visszavonulni.

11 órakor belépett a parasztviskóba Bessière marsall, a kit Napoleon kiküldött, hogy az ellenséges erők helyzetét felderítse, és kijelentette, hogy: «az oroszok hadállása megközelíthetetlen.»

«Oh Istenem!» — kiáltott fel Napoleon, a mellén keresztbefont karokkal. «De jól megnézte? Meg van róla győződve és kész helyt is állni azért, a mit mond?»
A marsall ismételte azt, a mit mondott és kijelenti, hogy egy 300 gránátosból álló csapat elegendő ahhoz, hogy egy egész hadsereget feltartóztasson.

Bessière és még néhány tábornok elhatározták, hogy a visszavonulást fogják tanácsolni.

A császár meghallgatja az összes véleményeket és Lobau tábornoktól megkérdezi: «És mit gondol ön?»

«Én azt gondolom, felség, hogy a legrövidebb úton vissza kell vonulnunk, — még pedig minél előbb, annál jobb...»

Napoleon, mellén keresztbefont karokkal lehorgaszotta a fejét és szomorú gondolatokba merülve mozdul-

latlanul ülve maradt; minden kétségen felül állott, hogy megelőzték és túljártak az eszén. — A már jóval előre megfontolt mozdulat nem sikerült, s ennek rajta kívül senki sem volt oka; tegnap még szabad volt az út Malo-Jaroszlovec felé, s ő nem szállta meg, elmulasztotta a kellő pillanatot, — nem a szerencse lett hűtelen hozzá, hanem ő a szerencséhez!

És XII. Károly képe, a kit a hadjárat alatt oly sokat emlegettek, s a kinek a hibáit Napoleon el volt szánva, hogy nem követi el, önkéntelenül felbukkant szemei előtt.

De hogy is történhetett?

És mint az ilyen esetekben már lenni szokott, mikor az ember lelkiismeretének minden cselekedetét elvonultatja szemei előtt, úgy az ő lelkében is villámgyorsan átvonult ennek a hadjáratnak egész története, Moszkva megszállásától a jelen pillanatig.

Eszébe jutott a főváros katonai kormányzójához Mortier marsallhoz intézett azon parancsa, hogy minden gyújtogatást és fosztogatást akadályozzon meg. «A fejével áll nekem jót érte! Mindenekelőtt Moszkvát védelmezze meg, még pedig minden ellen!»

Azután az a fájdalmas éjszaka, melynek folyamán a gyújtogatásokról szóló szerencsétlen hírek a fülébe jutottak. Mindettől ki volt kelve önmagából és nem talált nyugtot sehol. Minduntalan embereket hívott be magához, a kikkel az érkezett híreket ismételtette; még mindig remélte, hogy nem fognak valóknak bizonyulni, míg nem két órakor éjjel a tűzvész csakugyan kitört.

Ekkor egyik parancsot a másik után adta ki, maga is a tűzvész színhelyére ment, szitkozódott, fenyegetőzött. A tűz kialudni látszott, s ő valamivel nyugodtabban tért vissza a Kremlbe; mégis csak a moszkvai cárok kastélyának tulajdonosaként érezte magát...

«Most majd meglássuk» — mondotta — «mihez fognak az oroszok! Ha nem akarnak tárgyalásokat kezdeni, akkor türelemmel és kitartással kell ezt elérnünk; téli szállásunk van, s majd mutatunk a világnak egy hadsereget, a mely egy egész ellenséges nép közepette békésen áttelel, mint a hajó a jég közt. Tavaszkor azután újra kezdjük a háborút. Sándor cár egyébiránt nem fogja a végletekig vinni a dolgot — majd csak meg egyezünk mi és békét kötünk».

Napoleon látszólag mindent előre megfontolt és előre látott: a moszkvaelőtti véres csatát, a hosszú moszkvai tartózkodást, a szigorú telet, sőt a kudarokat is; de a főváros birtokában és 250,000 főnyi tartalékkal azt hitte, hogy minden eshetőséggel szemben biztosítva van.

Csakhogy valami előre nem látott dolog történt, — rettenetes és elképzelhetetlen tűzvész szállott a városra. Mintha szétnyílt volna a föld, hogy kiokádja a pokol tűzét, mely ott lobogott a város felett. Még most is, ha rá gondolt, elborzadt annak az emlékétől, a mint a hajnal és a tűz kettős világosságánál felébredt, s az első pillanatban a tűzvészt mindenáron eloltva akarta látni, de csakhamar belátta, hogy ez lehetetlen. Ekkor azután meggyőződött róla, hogy más valakinek az elszántsága az övénél sokkal erősebb volt.

Ez a hódítás, a melyért mindent áldozott, a melyet mint valami árnyat üldözött és elakart kapni, most eltűnt, eltűnt a tűzben és a füstgomolyokban, az összeömlő épületek recsegésében és ropogásában.

Napoleon, izgatottságában nem tudva mihez fogjon, mibe kapjon, még mindig tűnődött; leült, felkelt és ismét leült; elővett valami sürgős munkát, majd ismét félredobta, egyik ablaktól a másikhoz ment, hogy a tüzet figyelemmel kísérje és felkiáltott: «Ilyenek ezek a barbárok, Scythák. Mennyi csodálatos épület és palota! Milyen elszántság, micsoda emberek!»

Az ablaktáblák, a melyeknél állott, már égették az arcát, és azoknak az embereknek, a kik a tetőkön szét voltak osztva, alig volt idejük ezeket a tetőket a tűz elől megóvni. Az a hír terjedt el, hogy a Kreml alá van aknázva, mire a szolgák, sőt még az udvari tiszték is elveszítették a fejüket aggodalmukban.

Napoleon izgatottan járt egyik helyről a másikra, minden ablaknál megállott és fájdalmasan nézte, a mint a tűz elragadta tőle fényes zsákmányát, a mint elzárta Kreml összes kijáratait és őt fogolylyá tette, s a mint azután a szomszéd épületeket elpusztította — s mindjobban összehúzta az égő gyűrűt — a császár má elkezdett füstöt és hamut belélekzeni.

A nápolyi király és Jenő herceg odasietnek hozzá és Bertier-rel együtt térdenállva kéri, hagyja el e helyet; de ő marad.

Végre jelentik neki: «Tűz a Kremlben. A gyujtogatót elfogták!...» Csak ekkor szánja rá magát, hogy a Kremlt elhagyja, gyorsan kilép a híres Strelez-pitvaron

és a városon kívül fekvő Petrovszky-kastélyba viteti magát.

Sietnie kell, mert a lángtenger minden pillanatban nőttön nőtt körülötte Lemegy a folyóhoz, a honnét egy keskeny, kanyargó ösvényen eljut az ebből a pokolból kivezető kijáráshoz.

Gyalog siet keresztül ezen a rettenetes tüztengeren, s ennek a végtelen égő tömegnek pattogása s a beomló falak ropogása és, a lezuhanó gerendák és izzó vasdarabok közepette folytatja útját. Útjában olyan tömegekben hevert a sok mindenféle tárgy, hogy csak nagy nehezen birt előrejutni. A lángok, melyek azokat az épületeket, melyek mellett elment, fölemésztették, az utca két szélén felcsaptak és a feje fölött valóságos tűzboltozattá egyesültek — tüzes földön, tüzes ég alatt és tüzes falak között járt.

A mindent átható forróság elégette a kezeit, a melyekkel az arcát kénytelen volt eltakarni. A fojtó levegő, a szikrák, a lehulló pernye és a hatalmas lángoszlopok még jobban megnehezítették a különben is száraz és szakgatott lélekzését.

Ebben a kétségbeejtő helyzetben, a melyből csak a sietség nyújthatott mentséget, a vezető, a ki alkalmasint eltévedt, megállt. Itt Napoleon pályafutása véget ért volna, ha a katonák, az első hadtest marodeur-jei meg nem ismerték volna császárlukat, s nem siettek volna segítségére és ki nem vitték volna őt egy már kiégett szabad térségre.

Még most is, önkéntelenül összerezszent azoknak a nehéz pillanatoknak az emlékére, és dacára az újra

fenyegető zivatarnak, a sok rászegzett tekintetnek, a melyek mindenike az ő határozatát és parancsszavát várta, nem tudta magát az emlékezet szálaitól elszakítani.

Önkéntelenül eszébe jutottak neki még akkor is, mikor másnap kora reggel a Petrovszky-kastélyból egy pillantást vetett Moszkvára, és látta, hogy a tűzvész még nagyobb mérvet öltött és az egész város egy véghetetlen tűz- és füstoszlopnak látszott. «Ez még sok, sok szerencsétlenséget fog ránk hozni» — gondolta magában akkor.

A rettenetes fáradalmak, melyeken Moszkva birhata-ásaért keresztülmentek, minden készletet felemésztettek; Moszkva volt a vége minden terveinek, célja minden törekvéseinek és reményeinek, és ez a Moszkva most elpusztult, eltűnt. Mihez fogjon most? Nem tudta. Ingadozott. Ő, a ki eddig terveit még a hozzá legközelebb állókkal is csak mint feltétlenül teljesítendő parancsot közölte, most kénytelen volt tanácsot tartani.

Napoleon azzal a javaslattal állott elő, hogy vonuljanak Pétervár ellen, de a marsallok azt válaszolták, hogy az idő igen kedvezőtlen, az utak rosszak, nincs élelmiszer, szóval, hogy ez a terv most elképzelhetetlen. Leszavazva, de meg nem győzve, nem tudott elhatározásra jutni, ingadozott és gyötörte magát...

Oly bizonyossággal számított a moszkvai békére, hogy megfelelő téli szállásról sem gondoskodott, s most újabb ütközetre sem szánhatta rá magát, mert ez feltárta volna az egész működési vonalat, mely tele volt sebesültekkel, hátramaradottakkal és betegekkel, és el

volt zárva hosszú kocsisorokkal. A fődolog azonban az volt, hogy még mindig nem tudott megválni attól a reménytől, a melyért mindent feláldozott, hogy t. i. a Sándor cárhoz intézett levele azóta már túl van az orosz előőrsök vonalain és hogy tán már nyolc nap alatt megkaphatja a választ barátságos békeajánlataira.

A hirneve és a nevének a varázsa akkor még teljes fényében ragyogott, hogy ne hitt volna hát a kedvező megoldás lehetőségében! — Akkor még szilárdan állott, nem vonult vissza, nem futott meg, mint a hogy most kénytelen volt vele.

Mindezekre az eseményekre való visszaemlékezés súlyától annyira összezavarodott, hogy egy szót sem lehetett belőle kihozni, — s mikor a legnagyobb kitarással parancsokat és intézkedéseket követeltek tőle, ő csak fejbólintással válaszolt.

Agyba feküdt, de nem tudott elaludni, s az egész éjjelt a legnagyobb nyugtalanságban töltötte, hol fölkel, hol ismét lefeküdt, embereket hivatott magához, kikérdezte őket és tanácskozott velük.

Alig hogy a nap fölkel, lóra ült és ellovagolt Malo-Jaroslavec felé. Az a négy lovas század, mely rendes kíséretül szolgált, nem volt kellő időben értesíthető, s így csak később ment utána. Az utat betegszállítmányok, ládák, fogatok és mindenféle más kocsik zárták el.

Egyszerre balfelől néhány távoli csoport, majd egész lovastömegek tűntek fel. Az asszonyok és a mindenféle gyáva csöcselék ordítózva futott szét, és riadásba hozta a szembejövőket...

Ezek kozákok voltak, a kik olyan gyorsasággal jöttek meg, hogy a császár, a ki nem tudta miről van szó, határozatlanul megállt. Rapp tábornok gyorsan megfogta a lova kantárját és visszafordulva rákiáltott: «Meneküljön! Ezek ők!» Napoleonnak sikerült elmenekülnie, de Rapp lovát oly súlyosan megsebezte egy kozák lándzsa, hogy lovasával együtt elbukott. A kíséret elősiető századai megmentették a császárt és kíséretét; a kozákok époly gyorsan eltűntek, a mint jöttek; fosztogatásközben nem vették észre az egyetlen gazdag zsákmányt, mely csaknem a kezeikbe került.

A derék Rapp mesélte később, hogy mikor Napoleon a véres lovat megpillantotta, megkérdezte tőle, nincs-e megsebesülve, s mikor ezt a választ hallotta: «nem, csak kissé megsértettem magamat» — hangosan felkacagott. «Az igazat bevallva» — tette hozzá Rapp — épenséggel nem voltam nevető kedvemben!»

A malo-jaroszlaveci csatater csakugyan rettenetes volt. A város, a mely 11-szer egymásután volt különböző kezekben, eltűnt a föld színéről! Az utcákat csak a katonák sorairól lehetett felismerni.

A leégett székesegyház romjain még olvasható volt a felirás: «Guilleminau tábornok istállója.»

Napoleon gratulált a vicekirálynak a fényes tettehez, személyesen meggyőződött róla, hogy az oroszok lázas sietséggel folytatták hadállásaik megerősítését, s azután visszatért a gorodnyai kis parasztviskóba, vele voltak Murat, Jenő herceg, Bertier, Davoust és Bessière; így azután abban a piszkos, sötét kis szobában együtt volt: egy császár, két király s néhány herceg és marsall;

a kik a nagy hadsereg és ezzel együtt egész Európa sorsa felett voltak hivatva dönteni.

A szoba közepén egy padon ült Murat, mellette álltak a marsallok. A sarokban egy asztalnál, szent képek alatt ült Napoleon kezeire hajtott fejjel és minden módon iparkodott elpalástolni azt a rettenetes izgatottságot és határozatlanságot, a mely az arcán visszatükröződött.

Az asztalon tábori tintatartó, térkép és Murat hires kalapja tollakkal, a padokon egy portefeuille és térkép-tekercek, a földön széttépett borítékok, jelentések és tudósítások maradványai.

Mély csönd volt a szobában; nem könnyű feladat várt megoldásra: hogyan, mily úton jussanak el Szmolenskbe? A kalugai úton-e, melynek a mentén még sok érintetlen, mindenféle élelmiszerral telt, de az orosz hadsereg által védelmezett pont volt — aziránt pedig, hogy ezek a pontok orosz kézben voltak, kétség sem forgott fönn — vagy Mosaiszkon keresztül Vjaszma felé, azon a régi, kiégett, csupasz és dögletessé lett úton?

A hallgatás hosszú ideig tartott. Napoleon az agyvelejében már végiglatolgatta volt az eredmény minden eshetőségét, de nem tudott elhatározásra jutni. Szemei ott tévelyegtek az előtte kiterített térképen és immár századszor megállapodtak a két hadsereg összeköztetésének főpontján; de a gondolatai önkéntelenül eltévelyedtek a nemrég multakon ott Moszkvában Sándor cárral és az ő saját békekötésre irányuló kísérletein...

Eszébe jutottak azok a megaláztatások, a melyeket e kísérletek révén, továbbá válasz nélkül maradt levelei révén el kellett szenvednie . . .

Ennek a behatása alatt újból azzal a javaslattal állott elő, hogy Moszkva maradványait fölegessék és Pétervár ellen vonuljanak. A legnagyobb katonai tett perspektívája által próbálta képzelő tehetségét felizgatni. «Gondoljátok meg, milyen dicsőségben lesz részünk» — mondotta — «és hogy fog a világ bennünket dicsőíteni, ha meghallja, hogy három hónap alatt mindkét északi fővárost meghódítottuk!» De a hercegek megint előállottak a kedvezőtlen időjárással, az utak rosszaságával stb. stb. «Minek mennénk elébe a télnek, a mely már amúgy is olyan közel van, — mondogatták — mi lesz a sebesültjeinkből? kénytelenek leszünk őket Kutusow önkényének átengedni, a ki természetesen követni fog bennünket, egyszerre fog kelleni támadnunk és védekeznünk, hódítanunk és menekülnünk!»

E lehangoló és csüggedt feleletek után megint első eszközeihez fordult, elszánta magát arra, hogy még egyszer próbára teszi varázsának az erejét és ír Sándor cárnak . . . de íme megint csak megaláztatást kellett tapasztalnia! Magához hívatta Caulaincourt-ot, aki egykor Sándor cár barátságát élvezte és a kit Napoleon mert az egész hadjáratot a legerélyesebben ellenetzte, eltávolított volt köréből, őt bízta meg most, hogy a békekötést kieszközölje. Bár tiszta tudatában volt igaztalanságának, a büszkeség mégis hosszú ideig nem engedte, hogy a hallgatást megtörje és a megbízás

célját felfedje. Végre mégis rászánta magát annak a kimondására: «Napoleon elő fog nyomulni Pétervár felé, tudja, hogy ennek a városnak az elpusztítása igen el fogja szomorítani Caulaincourt-ot, a ki ott hosszú ideig nagykövet volt . . . nagy lesz a szomorúság, mert az egész, a végletekig fogja ragadni Sándor cárt, a ki nek jellemét ő tiszteli. . . Hogy mindezt elkerülje, Caulaincourt-ot Pétervárra szándékozik küldeni . . . vajjon, mit fog mondani?»

Caulaincourt makacs ember volt és nem udvaronc, dacára annak, hogy egykor mint nagykövet szerepelt; nyíltan kijelentette, hogy mindez hasztalan, mert Sándor cár semmit sem fogad el és nem köt békét mindaddig, a míg Oroszországot meg nem tisztítja a franciáktól; az ő nézete szerint Oroszország, különösen ebben az évszakban igen jól ismeri úgy a saját előnyeit, mint az ellenség összes hátrányait; az ilyen kísérlet inkább kárral, mint haszonnal járna, mert nyíltan feltárná Napoleon szorult helyzetét és azt, hogy a békére nagy szüksége van. Ebből a szempontból fogva fel a dolgot, a nyugtalanság annál nagyobb volna, minél tekintélyesebb volna a kiküldött személyiség. Ő, Caulaincourt már csak azért sem érhetne el semmit, mert ezzel a meggyőződéssel menne oda . . . «Jól van jól», — vágott közbe Napoleon boszúsan, — «akkor hát elküldöm Lauriston-t».

De Lauriston sem akart menni és azt tanácsolta, hogy minden tárgyalás helyett haladéktalanul kezdjék meg a visszavonulást. A császárnak követelnie s végül parancsolnia kellett, míg Lauriston végre a megbízást

elvállalta, hogy egy levéllel elmegy Kutusov-hoz és átbocsáttatást kér Pétervár felé.

Kellemetlen visszaemlékezés volt, mert Kutusov és tábornokai szeretetreméltóság, hizelgés és a borzalmas háború mielőbbi befejezésének állítólagos vágya által, félre tudták vezetni Lauriston-t, és Napoleon léprement, úgyannyira, hogy összehívta a kíséretét és közölte velük a küszöbön álló békét. «Legyetek türelemmel még két hétig» — mondotta nekik — «és majd meg fogtok győződni róla, hogy egyedül én ismerem az oroszok és Sándor cár természetét — majd meglássátok, hogy levelem Pétervárra érkezte után a székvárost ki fogják világítani.»

Súlyos valósággal megalázó emlékek, — mi szüksége volt neki arra, hogy kérkedjék, habár csak a hozzá legközelebb állókkal szemben is!

Mialatt Napoleon mindezt fontolgatta, a marsallok halkan suttogtak egymás közt, miközben Napoleont figyelték és nem merték őt zavarni, őt, a ki még győzhetetlenül és legyőzetlenül ült ott a térkép felett, de a ki már halálos aggodalommal telve töprengett a hadseregének, a vezérek, a dynastiájának és végre Franciaországnak a sorsa fölött.

Napoleonnak eszébe jutottak szomorú sétái abban az óriási temetőben, — mert ehhez hasonlított az akkori Moszkva. Az a tömérdek rablott jószág, az a maskarádé a hadsereg egyenruháiban, a mindennapos parádék az ajándékokkal, melyek azokat, a kik kapták, ügylátszik inkább megijesztették, sem mint örömet okoztak nekik.

Eszébe jutottak azok az álmatlan éjszakák, melyeken egyik hozzá közel álló előtt, gróf Daru előtt elárulta lelkiállapotát és négy szemközt beismerte előtte helyzetének súlyos voltát, annyi éleslátása még volt, hogy Lauriston visszatérése után a dolgok tulajdonképeni állását felismerje.

Napoleon beismerte, hogy ebben a vad országban egyetlen egy embert sem győzött le és hogy csak azt a darab földet mondhatta a magáénak, a mely a jelen pillanatban a lábai alatt volt, és hogy Oroszország mérhetetlen és óriási területein egyszerűen eltűnni érezte magát... Beismerte, hogy csak azért késlekedik a visszavonulással, mert nem tudta magát rászánni arra, hogy Európa előtt megmutassa, hogy Oroszországból menekül, — félt legyőzhetetlenségének varázsára az első csapást mérni.

Most már tisztán állt előtte, hogy politikájának az az állandó szabálya, hogy soha vissza ne vonuljon és soha elkövetett hibáját, legyen az bármily nagy, nyíltan be ne ismerje, hanem kitartóan nyomuljon előre, épúgy, mint Spanyolországban, itt sem alkalmazható.

Megértette, hogy Poroszországra nem támaszkodhatik, s hogy Ausztriával sincs mit kezdenie. Végre azt is belátta, hogy Kutusov egyszerűen rászedte, — és mégis semmit sem határozott, mert nem látott lehetőséget sem arra, hogy visszamaradjon, sem arra, hogy visszavonuljon, sem arra, hogy előrenyomuljon és sikeresen megütközzék.

E kétségek és ingadozások közepette mindent elkövetett, hogy úgy önmagát, mint a többiekét a tények-

kel kibékítse. Moszkva elvesztése, — fontolgatta magában — persze szerencsétlenség volt, de másrésről megvolt az előnye is, mert Moszkva birása megnehezítette azt, hogy a város 300,000 fanatikus lakosával rendet tartson, és a Kreml-ben nyugodtan alhassék. Bár Moszkvából csak romok maradtak vissza, de azért ha az ember köztük élt, nem volt rá oka, hogy nyugtalankodjék. Persze az adónak milliói vesznek el, de hány milliárdot veszít Oroszország: a kereskedelem egy teljes esztendőre tönkre van téve, s a nemzet fejlődése jó ötven évvel vissza van vetve, ez nem csekély eredmény! Majd ha az oroszok izgatottsága elmúlt, s a megfontolás időszaka elkövetkezett, akkor fognak csak megijedni! Egy ilyen csapás kétségkívül még Sándor cár trónját is megingatja és kényszeríti őt, hogy békét kérjen!

Most, a történeteket látva — a tarutinoi csapást, Moszkva elhagyását és a Malo-Jaroslaveczi előtt való kénytelen és kedvezőtlen megállapodást — értette meg először, hogy nincs más választása, mint — minden gondolkodás és önámítás nélkül — visszavonulni, visszavonulni és megint csak visszavonulni.

A kellemetlen és nyomasztó hallgatást Murat törte meg, a ki már rég elárulta türelmetlenségét. «Vádoljanak bár — úgymond — meggondolatlansággal, de mivel egy helyben nem szabad megállanunk, a visszavonulás pedig veszedelemmel jár, nem marad egyéb hátra: mint támadásba menni át. Mi van abban, hogy az oroszok az erdőkben és erődítéseik mögött az utakat megszállva tartják: adják ide nekem a lovasság

maradványát és én keresztültörve az ellenség sorait, előrenyomulok Kalugáig !»

De Napoleon félbeszakította ezt a szenvedélyes kitörést azzal a megjegyzéssel, hogy a dicsőségért már eleget áldoztak, és hogy most csak arról van szó: a hadsereg maradványait megmenteni !

Miután Bessière érezte maga mögött a hatalmas támaszt, megjegyezte, hogy egy ilyen kétségbeesett megerőltetéshez, a minőt Murat indítványozott, hiányzik az élan a lovasság elgyengült maradványaiban; a hadseregnek be kell látnia a szállító eszközök hiányát, és meg kell értenie, hogy ilyen körülmények közt minden seb vagy halált, vagy fogságot jelent. A hadsereg kedvetlenül fog előremenni. És hová? Egyenesen hozzáférhetetlen hadállások ellen? És miféle ellenség ellen? — Csak a tegnapi harcteret kell megnézni, hogy az ember az oroszok hősiességéről meggyőződjék, a csak imént begyakorolt katonák önként mentek a halálba . . . Bessière azzal a tanácscsal végezte beszédét, hogy vonuljanak vissza, a mibe, a császár hallgatása után ítélve, Napoleon is késznek látszott beleegyezni.

Erre Davoust marsall kijelentette, hogy ha nem a támadásra, hanem a visszavonulásra szánják el magukat, akkor Medyn-en keresztül Szmolenszk felé kellene menniök . . .

Murat élénken szakította őt félbe — vagy a marsall iránt régóta táplált engesztelhetetlen gyűlöletből, vagy azért, mert a tervét nem fogadták el — és azt kérdezte, vajjon Davoust azt tűzte-e ki célul, hogy a hadsereget teljesen megsemmisítse, mert az ő tanácsa a hadsereget

minden terhével együtt, vezetők nélkül, apró helységeken át vonszolni, mikor Kutusov a közelben van, nem jelent egyebet. Avagy talán Davoust hajlandó magára vállalni, hogy a hadsereget vezeti és minden bajtól megoltalmazza? De mire való mindez, mikor Borovszkon és Mosaiszkon keresztül kész útunk van a visszavonulásra? Ezen az úton már jártunk, ezt az utat jól ismerjük, nem tévedhetünk el rajta, s alkalmasint élelmiszer is volna elég az egész útvonalon.

Davoust alig tudva magán uralkodni, azt válaszolta, hogy ő egy még érintetlen utat ajánlott, mely tele van minden képzelhető jószággal, nem leégett falvakon keresztül, melyekben a katonák védelmet találhatnak a hideg és az idő viszontagságai ellen; ezenkívül ez volna a legrövidebb út, úgy hogy annak a veszedelme teljesen ki volna zárva, hogy Szmolenszktól el legyennek vágva. S e helyett vajjon milyen utat ajánl Murat? Egy pusztaságot, egy hamuval elborított homokos utat, a melyen a franciák mindent elfoglaltak és elzártak a sebesülteikkel, s a hol az ember nem talál egyebet, mint vért, romokat, holttesteket, dögleletes levegőt és éhséget! Ő, Davoust, azért tartotta szükségesnek az általa jelzett utat ajánlani, mert kötelességének ismeri a császár kérdésére tanácsait előadni, ha a császár nem akarja őt meghallgatni, elnémíthatja, Murat persze nem fogja őt elnémíthatni, még ha király is, de nem az ő királya, ennyire pedig soha sem is fog jutni a dolog!

Ki tudja meddig tartott volna ez a patvarkodás, ha Bessière és Bérthiev a civakodókat le nem csillapította

volna. A császár ezalatt ugyanabban a helyzetben a térkép fölé hajolva mozdulatlanul ült ott, s látszólag ügyet sem vetett a zajra s a lármára, valójában azonban, bárha gondolatai még mindig a múltban kalandoztak, mindent hallott.

Boszankodott, rettenetesen boszankodott azon, hogy Moszkvában céltalanul annyi időt elpocsékolta. Még mikor az első hó leesett, még akkor is csak kissé tért magához lethargiájából, s még mindig habozott. Vajjon csakugyan azt hitte, hogy ráijeszt az ellenségére azzal, hogy előkészületeket tesz a Kreml-ben leendő áttelelésre? És az a vágya, hogy a Kreml-t megerősítse, miután 300 ágyut vontatott fel a falaira, színházat nyitni benne, Párisból színészeket hozatni magának stb. stb. . . ?

És mivel foglalkozott? Órákhosszat ült, vagy hevert valami könyvvel, valami új regénnyel, vagy a tiszteletere Párisban írt versekkel a kezében, melyeknek becse felől hosszasan vitázott a hozzá legközelebb állókkal . . . Teljes három napig dolgozott a Comédie Française szabályain, hosszú ideig elüldögélt az ebédnél, a mit azelőtt soha sem tett, mintha csak kereste volna az alkalmat, hogy feledjen és megszabaduljon azoktól a súlyos gondolatoktól, melyek megoldás után törve rohantak előre . . . Elcsüggedt és az erőszakos tétlenségnek emez egy hónapja alatt még jobban meghizott! Bármennyire iparkodott is izgatottságát mások előtt palástolni, legközelebbi környezete mégis látta azt a rettenetes küzdelmet, mely bensejében tombolt; nem hiába érezte reggeli sétái alkal-

mával mindazoknak a tekintetét magára szegződni, a kik halványságát és kimerültségét; álmatlan éjszakáknak e nyomait és beszédének szaggatottságát észrevették, s a kik gyakran türelmetlen szitkokban törtek ki... Mikor végre elhatározta magát arra, hogy — mint ő mondta — «a szállásaihoz közeledjék», vagyis nyíltan szólva, hogy Moszkvát és Oroszországot elhagyja, megint habozott, lassan haladt, mert a fogatokat s a katonák által elrabolt jószágot sajnálta, s mert a tüzér-séget kimélni kívánta...

Most már nem volt idő a megfontolásra, cselekedni kellett, azaz: futni, futni...

Felemelte a fejét, fürkészve nézte bajtársainak zavart ábrázatát és így szólt: «Jól van uraim, én majd megteszem az intézkedéseket.»

S elhatározta, hogy visszavonul, s a hadsereget az orosz haderőtől legtávolabb eső régi úton vezeti vissza, de ez az elhatározás nem volt könnyű: tartós ájulásba esett.

Útközben a biwak-tüzénél mondta tollba Napoleon a vezérkar főnökének a visszavonulási parancsot: «Mi elindultunk — úgymond a parancs — hogy az ellenséget megtámadjuk, ... de Kutosov meghátrált előttünk, és a császár elhatározta a visszavonulást.»

9. sz. Az etappe-on — rossz hírek Franciaországból.

Az átkelések egyikén, mikor az orosz tél hófúvásai-val már észrevehetővé tette magát, gróf Daru sitve odalépett Napoleonhoz, s az őrszemek egész láncá-

vette őt körül. Ez a titokzatosság a főhadiszálláson nemcsak kíváncsiságot, hanem valamennyiük sorsa felett való nyugtalanságot is keltett.

A futár — hat nap óta ez volt az első — egy összeesküvés hírért hozta, melyet Páris egyik börtönében valami homályos személyiség, Mallet tábornok hozott létre. Az összeesküvő egyedüli komoly bűntársai a nagy hadsereg pusztulásáról szóló hír, s egy a minister, a rendőrfőnök és a városi parancsnok elfogatását elrendelő hamisított parancs voltak.

A terv csak félig sikerült, hála az egyik részről jól alkalmazott lökésnek s a másik részen tapasztalható tudatlanságnak és általános apathiának és bámulatnak.

A császár úgy a bűnről, mint az összeesküvők büntetéséről tüstént értesült, és Daruhoz fordulva így szólt: «Most láthatja, mi lett volna belőlünk, ha Moszkvában akartunk volna áttelelni!» Ez célzás volt azokra az intézkedésekre, melyeket Daru a Kremlben ajánlott.

Napoleon nyilvánosan sem nyugtalanságot, sem elégedetlenséget nem árult el, de annál hevesebben mutatkozott ez, mikor legközelebbi környezetével egyedül maradt — ilyenkor boszus, haragos és elképpedt volt.

Még nyomasztóbb lett a kedélye, mikor egyedül maradt önmagával s azokkal a gondolatokkal, melyek már régóta nem hagytak neki békét. Mit fog Európa mondani? Hogy fog örülni az ő magasztalt reformjainak az ingatagságán és azoknak az embereknek a gyávaságán, a kik az állam támaszai voltak

Hát vajjon még nem ért véget Franciaországban a forradalmak és az átalakulások kora, hát a császári házzal való rokonságát, melyért oly sok áldozatot hozott, talán be sem számítják neki? Vajjon a fiát, az állam reményét és támaszát annyira sem veszik komolyan, hogy még a legveszélyesebb, a döntő pillanatban sem jut eszébe senkinek?

A főhadiszállás ezen a napon a postaállomás mellett helyezkedett el, a császár pedig a fallal körülvett kis falusi templomot foglalta el. A tábori ágy a hozzávaló toiletteszerekkel sehogy sem állott összhangban az ódon templom ékességeivel, az aranyozott szláv diszítésekkel és Krisztust, a szent anyát és a szenteket ábrázoló képekkel, a melyek sötéten és szemrehányólag néztek az alattok minden teketória nélkül elrendezkedő jövővényre. A szentképeket a katonák összeverték, szétrepték és minden képzelhető módon meggyalázták s egyedül csak egy Krisztus-kép épen maradt szemelátszott ítéletet mondani e jelenetek fölött.

A nap végére járt; a hadsereg régibb vezérei közül sokan várták az alkalmat, hogy a császárhoz beléphessenek; hívás nélkül nem merték megtenni. Az asztalon egész halom fontos irat várt átolvasásra és elintézésre, de Napoleon mozdulatlanul állt ott és mély gondolatokba merülve szorongatta kezei közt a futár levelét...

«Franciaországnak, úgy látszik, nem kellek már?» — ontolgatta — «jó, ám válaszszanak mást, majd meglátjuk, jobb lesz-e az? . . .»

De hogy is juthatott a helyzet ennyire?

Mi lett Sándorral? Mi keserítette el ennyire ezt a

jólelkű embert? Ambár Narbon már Drezdában megmondotta neki, mikor Vlnából visszatért, hogy a cárt, a ki se nem kérkedő, se nem gyenge, nem lehet elhatározásától eltántorítani, — mégis alig volt megmagyarázható az a gyűlölet, mely Sándor cár próklamációiból és manifesztumaiból szerteáradt.

Már a hadjárat elején el kellett titkolni a hadsereg előtt ezeket az orosz manifesztumokat, annyira tele voltak a Napoleon személye ellen intézett leggonoszabb és legmérgesebb vádaskodásokkal. Meg kellett csalni a katonákat s teljesen demoralizálniak kellett előttük feltüntetni az orosz hadsereget, mely minden pillanatban kész a futásra, el kellett velük hitetni azt a mesét, hogy a cárt nemsokára a saját elégedetlen alattvalói fogják meggyilkolni. Majd ismét azt mondták nekik, hogy a cár mint menekült fog közéjük érkezni, a ki bocsánatot és oltalmat fog kérni a szenátustól . . . E mellett azonban sokat adott volna érte, ha újra közvetlen érintkezésbe léphetett volna ezzel a menekülttel. Drezdában, Vitebszkben, sőt Szmolenszkben is várva várt hacsak valami teljesen jelentéktelen értesítést is tőle. Mennyire bánta most már, hogy Sándor cár legutóbbi békekisérletét — Balasev küldetését — olyan gögösen fogadta, mert akkor nem fogta volt föl a jelentőségét: ezek voltak látszólag a béke és a barátság utolsó szavai, a halálos összekapás előtt, a mely után az orosz cár hallgatásba merült és nemcsak hogy nem beszélt, de nem is felelt.

Miután Napoleon maga nem kezdhette meg a tárgyalásokat, Berthier által próbálta azt elérni, a ki ezeket

irta Barclai de Tolli-nak : « A császár megbízott engem, kérjem meg önt, hogy az ő nagyrabecsülését Sándor cárral közölni sziveskedjék. Mondja meg neki, hogy sem a háború változandóságai, sem semmi egyéb sem képes arra, hogy az iránta érzett baráti érzelmeket csökkentsék.» Azután eszébe jutott, a mint Moszkvában újra szerencsét próbált, a hol az öreg Tutomint kihallgatásra rendelte magához, a ki aggodalmában csaknem elvesztette az eszméletét. Napoleon igen sok ékes szót elvesztegetett arra, hogy ezt a tisztviselőt meggyőzze arról, hogy a békét igen könnyen meglehetne kötni, ha közte és Sándor közt nem volnának intrikák, s ezt kérte, hogy jelentésében említse is föl. A boldogtalan öreg ember minden lehetőt és lehetetlent megígért, csak hogy mielőbb megszabaduljon a császári harag nyilvánulásaitól, melyek beszélgetés közben Napoleonból, akarata ellenére, ki-kitörtek.

Még kellemetlenebb volt a visszaemlékezés arra, mikor a béke kieszközlését Jakovlyev-re, egy Moszkvából való távozásakor az úton felcsipett orosz nemesre próbálta bízni. Teljes két órán át magyarázgatta nézeteit és szándékait ennek a komikus urnak, a kit a katonák kifosztottak és a ki a komornyikja frakkjában mutatta be magát Napoleonnak. Bár ez a rögtönzött követ is szavát adta, hogy személyesen fogja a levelet a cárnak átadni, de félelemből és a fogságtól való szabadulás vágyától ösztönözve ez is olyan ígéreteket tett, melyeket lehetetlen volt megtartania.

És milyen kár ! Napoleon érvei tiszták voltak, és ha az orosz cár füleibe jutottak volna, úgy bizonyára en-



gedett volna őszinteségüknek és méltányosságuknak. Csak ha Sándor cár kifejezné abbeli óhajtását, hogy tárgyalásokat kezdjünk — úgymond — én kész vagyok őt meghallgatni. Én aláírom a békét Moszkvában, mint a hogy Bécsben és Berlinben aláírtam . . . Hisz én nem azért jöttem ide, hogy itt maradjak. De nem is volt rá szükség, hogy idejöjjek, s nem is volnék itt, ha nem kényszerítettek volna rá. A hárcső, a melyen a háborúnak el kellett dőlnie, Lithvániában volt, miért kellett hát áttenni az ország belsejébe?»

«Ha Sándor cártól csak egy szó is érkezett volna, én megálltam volna Moszkva kapuinál, a hadsereget biwakokban helyeztem volna el a nélkül, hogy az elővárosokba bevonultam volna és Moszkvát szabad városnak jelentettem volna ki. Több órán át vártam arra a szóra, a melyet — nyíltan bevallom — óhajtottam. Sándor cár első lépésének azt kellett volna bebizonyítania előttem, hogy a szíve mélyén még van egy kis ragaszkodás irántam. Én azt megbecsültem volna és a béke minden közvetítő nélkül tüstént létrejött volna közöttünk: ő, épen úgy, mint Tilsitben, azt mondta volna nekem, hogy őt én rám vonatkozólag alaposan rászedték, s ezzel egyszerre feledésbe ment volna minden.»

De hát lehetséges, hogy ezek a nagylelkű szavak és szándékok nem találtak viszhangra Sándor szívében?

A Jakovlev által közvetített levélre szintén nem érkezett válasz és most igen nehezebb esett a visszaemlékezés ezekre a levelekre, s arra, hogy mily nyíltsággal tárta ki a szívét olyan minden tekintély nélkül való

emberek előtt, a kiknek semmi joguk sem volt erre a bizalmasságra. . . .

Eszébe jutott Sándor cárhoz való régibb viszonya; maga előtt látta ennek a fiatal entusiastának az alakját, a mint őt Tilsitben megismerte; itt biztosították egymást a kölcsönös barátságról és vetélkedtek egymással az előzékenységben. Sándor szívesen alávetette magát az erőnek, tapasztalásának és lángelméjének, s hangosan és nyíltan kijelentette, hogy: «nagy emberek barátsága az istenek ajándéka.» Mi történt azóta, a mit sem tárgyalásokkal, sem kölcsönös engedményekkel nem lehetett elintézni? Mi indította őt arra, hogy ezt a háborút a legjobb embereinek a tanácsa, a saját lelkiismeretének a szava és Franciaország érdekeinek ellenére elkezdje, különösen mikor őszintén meg volt győződve róla, hogy Franciaország nincs abban a helyzetben, hogy két olyan háborút, mint a spanyol és az orosz egyszerre viseljen.

Hiába kutatott valami komoly, lényeges állami érdek után, a melyért érdemes volna a kardját is latba vetni, — az ő emlékezetében csak két ok élt: Az egyik, a távolabbi, az a már szinte beheggedt seb volt, melyet az okozott, hogy őt, Napoleont, az akkori kormányelnököt 1789-ben nem akarták orosz szolgálatba fogadni. Hasztalan iparkodott az orosz földközi-tengeri-expedíció főnöke előtt beigazolni, hogy neki, mint a nemzetőrség főhadnagyának joga van a fiatal orosz hadseregben őrnagyi rangot kérni, — a kérését elutasították, — annál rosszabb az oroszokra nézve! A másik, — egy friss, rövid idővel azelőtt elszenve-

dett bántalom — a halálos, személyes sérelem érzése, az ő leánykérésének a visszautasítása, tőle, Napoleon-tól megtagadták Anna kezét és milyen célzatossággal . . . mindjárt utána oda adták egy német hercegnek! Ő, a ki minden lehető politikai és családi engedményekre kész volt! Mikor kereken kijelentette, hogy még a valláskülönbség sem okozna semmiféle nehézséget! Középút aligha volt; vagy haladéktalan beleegyezés, abban az esetben, ha óhajtottak vele sógorságra lépni, vagy pedig elutasítás — hiszen ő 48 óra alatt kívánt választ! Hogy is tehetett volna másként? Csak nem játszhatta a szerelmest, nem udvarolhatott, avagy tán mint valami alamizsnáért kellett volna rimánkodni a leánykérése elfogadásáért? — Ez méltatlan lett volna hozzá, úgyis mint emberhez, úgyis mint Franciaország császárához, a Nyugat uralkodójához! Igen is messzirelátó volt, a mikor ezt a rögtöni választ kívánta, mert hiszen igenlő válasz helyett folyton az orránál vezették, úgy hogy végre be kellett látni, hogy Sándor vagy nem akarja a dolgot, vagy pedig nem ő volt az úr családjában, úgy hogy már a társaságban is suttogni és kacagni kezdtek — milyen szégyen!

De hát vajjon csakugyan ez volt a háboru egyenes és közvetlen oka? Ez a mostani embertelen mészárlás csakugyan elkerülhető lett volna, ha Anna a feleségévé lett volna és a Tuillériákban telepedett volna meg?

Hát csakugyan így el engedte hatalmaskodni maga felett a hiúságot, és a büszkeséget?

Ezekre a kérdésekre a lelkiismeret azt feleli: igen, igen.

Csakugyan nem volt egyéb bántódása? — Nem!

Csakugyan nem voltak a két ország közt más ki-egyenlíthetetlen ellentétek, más megoldhatatlan félre-értések? — Nem! És minden bizonyos szerződési pontok be nem tartása, az angol árúk és Sándorral való leghevesebb írásbeli polemiái csak ürügyek voltak . . .

De hiszen ez egyszerűen borzasztó!

A templom ajtajában valami zörejtől felrezzent és magához tért. Berthier bejelentés nélkül, idegesen be-
lépett, a kezében sürgönyökkel; még egyszer meg-
kockáztatta, hogy az uralkodó által, a szerencsétlen
események befolyása alatt meggyaláztassék; de Napo-
leon, minden várakozás ellenére szeretetreméltóan
fogadta a vezérkar főnökét, örült, hogy nincs többé
egyedül és megszabadulhatott a rettenetes bánattól,
az emlékektől és a lelkiismereti furdalásoktól.

10. sz. A nagy országúton. — Visszavonu- lás, megfutamodás.

A hideg beálltával Napoleon olyan fogaton utazott, amelyben éjjel-nappal dolgozhatott. Kitünően beren-
dezve, hermetikusan el volt zárva és tele volt bun-
dákkal. Szmolenszktől kezdve azonban jobbra gyalog-
szerrel ment, miközben hosszú, bársonyos coboly-
prémbundát, fülvédőkkel ellátott cobolysipkát és meleg
csizmákat viselt. Elhagyta Krasznójet. Fagyott. A fris-
sen hullott hó részleg eltakarta a szmolenszki országút
rendetlenségeit, a melynek mentén sok ezer kocsi, láda,
ágyú, emberi és állati holttest hevert.

A főhadiszállás tisztviselői felhajtott galléros bundákban szomorúan és némán mentek a császár mögött, s a mosoly még a legbuzgóbb udvaroncok ajkairól is eltűnt.

Napoleon nyírfabotjára támaszkodva, gondolatokba merülve, komoran és minden módon szilárdnak és közönyösnek akarva látszani, valamivel a többiek előtt lépdelt.

Csak tegnap Krasznójában volt alkalma az egész hadseregét látni, szálnalmas maradványait a világ egykor legnagyobb hadseregének . . . melyek a maguk teljességében vonultak el előtte — látta őket és megijedt. Legközelebbi környezete hallotta, amint rákövetkező éjjel panaszkodott, hogy «szegény katonáinak az állapota szétszaggatja a szivét», hogy : «látásuktól vérzik a szive» stb.

A helyzet kritikussá kezdett válni ; napról-napra csökkent a fegyverfogható emberek száma, a hadsereg szelleme süllyedt és a fegyelem valósággal eltűnt. De bárha minden bajnak az okát ő benne látták is, azért ekkor még mindenki nemcsak hogy kész lett volna vele szemben minden szolgálatra, tiszteletre és becsülésre, de életét is szívesen áldozta volna érte. Ma azonban a tüzek körül ülve nyíltan elkezdtek zúgolódni ; csak tegnap történt, hogy mikor a császár egy ilyen tűz mellé le akart telepedni, hogy kissé fölmelegdjék és a vinzensi herceg alkalmas helyett keresett számára, olyan beszédeket hallott a katonáitól, hogy azt tanácsolta a császárnak, hogy inkább ne itt pihenjen ki, mert személyes sérelmeknek van kitéve.

De azt elvégre sem lehetett elkerülni: egy boldogtalan katonai kezelési tisztviselőnek mind a két lábán keresztül mentek egy nehéz szekér kerekei. Ott vonaglott és szenvedett a hóban és odakiáltott a mellette menő Napoleonnak: «Te szörnyeteg! Már tiz éve rágódol rajtunk! Barátim, meg van veszve, valóságos emberevő! Óvakodjatok tőle, mert még fölfal mindannyiunkat . . .» A császár szótlanul ment el mellette és úgy tett mintha nem látott és nem hallott volna semmit, de azt a boldogtalant ez a hallgatás nem fegyevezte le és tovább szórta felé a legkeresettebb és gyalázatos szitkokat . . .

Napoleon morális szenvedései sokkal nagyobbak voltak a fizikaiaknál, s míg napközben a hosszú menetelések alatt egyik gyötrelmes gondolat a másikat követte az agyvelejében, addig az északa se adott neki sem álmot, sem nyugodalmat. Ennek a szerencsétlen hadjáratnak az egész elmúlt története elvonult az emlékezetében.

Eszébe jutott, amint a francia fiatalság, mint valami piknikre, vagy hat hónapig tartó vidám sétára, sikert, kitüntetések és rendjeleket remélve vonult ki erre a hadjáratra. Így szóltak ismerőseikhez: «Moszkvába megyünk! A mielőbbi viszontlátásra!» Komoly, nehéz munkákra, veszedelmekre nem is gondolt senki, — hah, — ugyan hol nincsenek ilyenek!

Soha még azelőtt tán nem tettek ilyen szokatlan és nagyszabású előkészületeket semmiféle háborúra: már hosszú idővel azelőtt minden képzelhető foglalkozásu emberek: lakatosok, kocsisok, asztalosok, kőművesek,

gépészek, órásk stb. ezerszámmra szegődtek a gigászi vállalkozás szolgálatába. A legtöbbször még azt sem tudták, hogy mindezek a készülődések Oroszország ellen irányultak, a melyet egyébiránt a közvélemény hajlandó volt a törökök ellen viselt háborujában támogatni, és mindenki azt találgatta, vajjon ki ellen irányul a dolog tulajdonképpen: Anglia, Poroszország, Törökország, sőt talán bizony Kelet-India ellen? . . .

Csernicsev hirtelen elutazása persze kissé fellebbentette a titokzatosság leplét, de azért még sem tudott senki semmi bizonyosat, annál kevésbbé, mert egy hadiparancs határozottan megtiltotta a háboru felől való beszédet és a találgatásokat.

A hadsereg kétségkívül a legfölségesebb volt, a mi csak képzelhető! Tizenegy hadtest gyalogság, négy hadtest nehéz lovasság és a testőrség — összesen 500,000 ember 1200 ágyuval — várta a császári kéz intését.

És mindez csak oly rövid idővel ezelőtt! Neki úgy tűnt fel, mintha csak tegnap lett volna Drezdában, ahol a fényűzés, a fény és a csuszás-mászás egy mesebeli ázsiai félistent csinált belőle, a ki gyémánttal szórt tele mindenkit, a ki csak hozzá közeledett.

Az osztrák császár tiszteletteljesen ismételte előtte, hogy Ausztriára mindig számíthat, hogy az egész ügy teljes diadalra juthasson. És a porosz király teljes alázattal biztosította őt személye és vállalkozásainak sorsa iránt való változhatatlan ragaszkodásáról.

Mind e királyok királyát az előszobába egybegyűlt uralkodók tiszteletnyilvánításának a jelei feszélyezték, s így kénytelen volt tapintatosan megértetni velük,

hogy imádásukkal ne igen tolakodjanak annyira. A készülőben lévő nagy események várakozása közepette bámulattal és csudálkozással eltelve, minden tekintet ő reá volt szegezve.

Most itt vannak az események.

A hadjárat fényesen kezdődött: minden nap hozott valami sikert, és minden tiszt, a ki hozzá közeledett, valami öröndetést jelentett neki. Önmaga iránt való szemrehányásokkal eltelve, önkéntelenül is összehasonlította azt a fényes felcicomázott fiatalságot azokon a csudás lovakon, a melynek legfőbb boldogsága az volt, hogy a minden idők legnagyobb hadvezérének szolgáljon, s mely feltétlenül rábizta életét és becsületét, — az emberi arcukból kivetkőzött, lehorgasztott fejü és rongyokba burkolt mostani menekülőkkal, a kik kimerülten vánszorogtak végig az uton, melyet valósággal elborítottak holttesteikkel! Igazán nem volt még hadjárat, mely olyan sikerrel kezdődött volna!

Tapasztalt emberek már akkor kifejezték előtte afelett való nyugtalanságukat, hogy a hadsereg létszáma gyorsan apadt, s hogy naponta embereket és lovakat is veszített. Az érthető, ha most ebben a rettenetes visszavonulásban minden elhullik és tönkremegy, de akkor is, sem az uton, a melyen az ellenség sem igen alkalmatlankodott, de mely azért mégis fárasztó volt, mert rajta izzott az égető nap s mert bűdös mocsárvizet kellett inniok, és kétszersültből és friss gabonaszemekből kellett táplálkozniok, — az éhség és betegségek a 2800 emberből álló teljes keretek létszámát 1000-re, sőt 900-ra apasztották.

A tapasztalt embereket, de őt magát is zavarba ejtette az a példás rend, a melylyel az orosz hadsereg, kozákok fedezete alatt visszavonult, anélkül, hogy csak egy betegjét vagy egyetlen kocsiját — ágyúkról nem is beszélve — feláldozta volna.

Napoleon akkor hallgatott, de azért nagyon is jól látta, hogy a hadserege szervezetében és adminisztrációjában különféle 'visszásságok' mutatkoztak — s egyáltalában hiányzott a szükséges rend. Az utakon a hidak és a gázlók gyorsan elromlottak, de senki se javította ki őket, s a hadtestek ott keltek át, ahol nekik tetszett, mert a főtörzskar az ilyen apróságokkal nem foglalkozott; senki sem hívta fel a figyelmet a veszedelmes helyekre, a zsákutakra, s így minden hadtest a maga esze után nyomult előre. A visszamaradt és eltévedt katonák mindenfelé keresték az ezredüket; a leggyorsabb futárok sem teljesíthették megbízatásukat, mert az elzárt utakon rettenetes lárma és rendetlenség közepette feltartóztatták őket. A katonák már akkor rést ütöttek a fegyelmen, de a siker még mindent biztosított. Napoleon maga is kacagott egyszer egy jelentésen, ahelyett hogy szigorú lett volna, azon t. i., hogy Vilna mellett egy általa ujonnan kinevezett alprefektet a katonák teljesen kifosztottak, úgy hogy pusztá fehérneműben jelent meg a hivatalában! Igen, ő tudta, hogy a katonák fosztogattak, kegyetlenkedtek és a menekülő lakosokkal erőszakoskodtak, de a siker még mindent biztosított.

A nagy hadsereg akkor még pompás állapotban volt, és Napoleon felismerte azt a helyet, ahol először

léptek Oroszországnak abba a részébe, a melyen most visszavonult: gyönyörű hely, egyenes és széles, nyárfákkal szegélyezett út, a melyen az elvonuló csapatok fegyvereinek pompája csillogott.

Mennyire leszállt az illúziója akkor, mikor a Dnyepert, a keletnek ezt a híres régi folyamát megpillantotta, mely egészen jelentéktelennek bizonyult és még csak festői sem volt!

Azután a szmolenszki csata az ő részéről 6000 halottal és 12,000 sebesülttel, s a rettenetes tűzvészszel. Még most is maga előtt látja azt az égő várost, halottakkal telt utcáival

Az, hogy az oroszok a saját házaikat felgyújtották és amellet teljes katonai rendben vonultak vissza, már akkor azt gondolatot ébresztették benne, hogy ebben az országban esetleg ő is XII. Károly sorsára juthat. Észrevette, hogy a hadseregen már bizonyos veszedelmes nyugtalanság vett erőt; a rendes tréfák, a kacagás hova lettek! Maguk a tiszték is minden odaadás nélkül teljesítették kötelességüket. Eltűnődött, mint ahogy Szmolenszknél nem tudott egyhamar elhatározásra jutni, ingadozott, anélkül hogy tapasztalt tanácsosai legtöbbjének kérésére és rábeszélésére hallgatott volna és megállt volna, — Murat térdein állva könyörgött, Berthier sirt, de ő kiesett a szerepéből: az elméleti határozatot félredobva, elragadtatta magát a valóság által, — és elhatározta, hogy előrenyomul. Hogy is cselekedett volna másként? Az orosz lovasság megtámadta Sebastiant és megverte őt; nem volt szabad a hadsereget e kudarc benyomása alatt hagyni!

Általános csendes mozgás; az ember világosan hallotta a kíséret és testőrség tisztjeinek a lábai alatt a hó csikorgását; a távolból a menetelő hadsereg tompa moraja hallatszott. Emberekről és állatokról lassan szállt felfelé a pára a csendes, széltelen levegőben, mindig hidegebb lett, és a császár gondolatai mindig szomorubbak és szomorubbak lettek.

Akkor eszébe jutott a moszkvai nagy ütközet, azzal a rettenetes, 40,000—50,000-re rugó emberáldozattal, és eldöntetlen eredménnyel

Vajjon ő nem hibás abban, hogy az csak a legnagyobb ütközet és nem egyszersmind a legnagyobb diadal napja volt? Nem az ő betegsége (dysurie) volt az oka annak, hogy a csatát nem fejezték be, mert ő, betegsége következtében nem ülhetett lóra, s kénytelen volt a harcteret csak messziről szemlélni, azt a harcteret, mely az ágyúk és a puskák ropogásával, a «Hurrah!» és a «Vive l'Empereur!» kiáltásokkal fűszerezett füsttengernek látszott?

Napoleon újra átélte emlékezetében azt a napot, és gondolatban elképzelte hogyan kellett volna eselekednie: egészségesnek, frissnek és jókedvűnek kellett volna lennie, azután lóraülve el kellett volna lovagolni a hadsorok előtt, s őket lelkesítve, frissen kellett volna a sereget kerülő utakon az ellenség gyöngé balszárnya ellen vezetni, — akkor minden másként történt volna; Ney marsallnak akkor nem lett volna olyan ördöngösen igaza, mint most, a mikor értesülve róla, hogy a testőrség tovább nem akar menni, felkiáltott: «s'il a désapris de faire son affaire, qu'il

aille se f f à Tuillerie ; nons ferons mieux sans lui.»

Ezek a bosszantó és tolakodó gondolatok a császárt annyira felizgatták, hogy a lépteit gyorsította és idegesen elkezdett hadonászni nyirfa-pálcájával

Most eszébe jutott az ütközet teljes tombolása ; a marsallok megerősítést kértek tőle, és ő rászánta magát, hogy utolsó tartalékát is odaadja — ő maga akarta a testőrséget harcba vezetni ! Akkor meg lesz törve az oroszok utolsó ellenállása is, a kik még mindig elfoglalva tartják azokat a hadállásokat, a melyekbe beszorultak, de a melyek már kezdenek gyengülni. A história leghíreseb ütközetének nemsokára diadalmas vége lesz, az ellenséges hadsereg szét lesz szórva és Sándor cár nolens-volens békéért fog könyörögni

De ekkor Bessière marsall odalép hozzá és a fülébe súgja : « Ne felejtse el, Sire, hogy 800 mértföldnyire van a hazájától ! »

Ez emlékeztetés felett való izgalmban a császár hirtelen megáll ; az utána következő kíséret is megállott, miközben komikus jelenetek sem hiányoztak : A tábornoki kar komikus összekoccanásai, a közlegények ordítószása és szitkozódása. Napoleon megfordult és visszanézett, miközben tekintete önkéntelenül Bessière tábornokra esett. Azután tovább ment — így vagy amúgy, az esemény be volt fejezve, és a moszkvai csata napja, mint a legvéresebb, de el nem döntött ütközet napja van a történelem lapjaira beírva.

És Bessière-nek akkor csakugyan igaza volt. Ha

most a visszavonulás és a nagy hideg rettenetes viszontagságai közepette sem hányta el mindenki a fegyverét, és mégis volt egy kis rend, ha a testőrség még úgy a hogy fentartotta a hadsereg szellemét és fegyelmét, ez csak annak köszönhető, hogy azt a testőrséget, úgy a tisztjeit, mint a legénységet, akkor kimélték, és a tüzüket nem hűtötték le. Mi volna, ha ebből a pár ezer válogatott emberből álló hadoszlopból csak néhány száz maradt volna meg, a kiknek a bátorsága leszállt, az energiája pedig semmivé lett és demoralizálódott? Az általános pusztulás kétségtelen volna!

A lovak százszámra hullanak, a lovasság gyalog jár, a tüzéség el van hagyatva; az utak szélén elhúzódó árkok tele vannak emberekkel és lovakkal. A partheni lovasok sem kevésbbé voltak tolakodók, mint a kozákok, és Baktrian forró pusztaságai kevésbbé voltak halált-hozók, mint Oroszország hősivatagjai; de azért mindkét hadseregnek — a rómainak úgy mint a franciának — a sorsa látszólag egyforma: mindakettő megsemmisült! A moszkvai diadalmi jelvények jórészét, valamint az elrabolt kincsek egy részét is már a vízbe hányták. A rémület uralkodik mindenfelé. Mindenki csak a futásban lát menekülést. A tábornokok és a tisztek összebarátkoztak a legényekkel, és valamennyiüket csak rongyok takarják, mindannyiuknak egyforma hosszú a szakálluk, mind egyformán piszkosak, füstösek és férgekkel telvék. Ez tolvajoknak és gyilkosoknak vad hordája, a kik közt sem az élet, sem a vagyon nincsen biztonságban; ellopnak mindent, a mi csak ellopható, elesett társaikat, a gyengéket, a betege-

ket és a haldoklókat mint kifosztogatják. Az út olyan, mint egy szakadatlan harcmező, mint egy szakadatlan temető: a környék minden helysége el van pusztítva, el van hamvasztva. Megfoghatatlan, hogy tudott így soká Moszkvában maradni? Egyedül ő az oka mindennek. Az Eylau-hadjárat félrevezette őt! Miután a rossz, hideg és mocskos időt, valamint a lengyel tél enyhébb fagyjait megismerte, azt hitte, hogy a valódi orosz telet is már ismeri; de tévedt, nagyon is tévedt! Napoleon gondolatai mind sötétebbek és sötétebbek lesznek, s mind reménytelenebbnek tűnik fel a helyzete. Köröskörül csikorog a hó, és Franciaország, és Páris ? Oh be nagy az út még odáig!

11. sz. A pihenő.

A tél, mely teljes erővel és szigorúsággal beállott, meggyőzte a nagy hadsereget arról, hogy csak vendég, még pedig nem szívesen látott vendég volt ebben az országban.

Az a parancs, hogy «köröskörül mindent leégeszenek», végső nyughelyeitől fosztotta meg a hadsereget, mely kénytelen volt csaknem minden éjjelt szabad ég alatt tölteni. A szerencsésebbek, a kiknek sikerült legalább tüzet rakni, órákhosszat ott ültek az égő farakások mellett, mohón szívták be a meleget, és észre sem vették, szegények, hogy nemcsak a ruháik, de egyes megfagyott testrészeik is elkezdtek égni.

Éjjelenként gyakran nagy hózivatarok voltak, ilyenkor a pihenők szorosan egymáshoz simulva kuporogtak, de a zivatar tombolása és sivítása sem tudta

túlkiáltani, a mindenféle fegyvernemből való, didergő tisztek, tábornokok és katonák sóhajtozását, nyögését és jajgatását...

1812. — PÁRTÜTŐK.

12. sz. Útat — csak jertek!

Archipovics Szemjon előljáró volt a krasznojei kerületben, a szmolenszki kormányzóság egyik falujában, ez a falu vagy 40 versztnyre volt a nagy, szmolenszki országúttól.

Az ellenség, Moszkva ellen irányuló első menetelése alkalmával a sereget és a lovakat abból élelmezte, a mit útközben és a közelfekvő falvakban talált, úgy hogy az élelmezőknek nem kellett az ország belsejébe olyan mélyen behatolniok. Ennek következtében Szemjon, az előljáró, a ki a parasztjaival az erdőbe menekült, a hol élelmiszereit és minden jószágát elásta, lassankint visszanyerte a bátorságát és visszatért a faluba.

Csakhamar azonban a beteg katonák kisebb csoportokban betörtek a parasztházakba, kenyeret, tejet stb. kértek, s azt, a ki szembeszállt velük, kegyetlenül megverték, elkínózták.

Az előljárónak és a többi parasztoknak is viszketett a tenyerük, de a hivatlan vendégeket azért nem merték bántani, mert az ellenség azt a hírt terjesztette, hogy a szmolenszki kerület megszállott helységei soha sem

fognak többé Oroszországhoz tartozni, a parasztok pedig felszabadulnak az uraktól. Ezek a hírek a parasztokat annyira megingatták, hogy akadtak emberek, a kik készek voltak az ellenséget támogatni, az elrejtett élelmiszereket és jószágot előkeresni, sőt néhol még a birtokosok kifosztogatásában is résztvenni. A nép azt beszélte, hogy a mohilevi érsek parancsára a papság a misék alkalmával nem I. Sándor cárért, hanem I. Napoleon császárért imádkozott. A zavar annyira ment, hogy egyes helyeken a franciákat kenyérrel és sóval üdvözltek

A parasztok közt csakugyan nagy volt az elégedetlenség, és Szemjon látta, hogy minél mélyebben benyomul az ellenség az országba, annál nagyobb lesz az urakkal és a jószágigazgatókkal szemben az engedelmisség; míg az ő szavaira is mind kevésbé hallgattak.

Csakhamar azonban minden oldalról hírek érkeztek, hogy a franciák mindent elpusztítottak a mi csak a kezük ügyébe esett: a mezőkön táboroztak, összehípták a vetést, hallatlan kegyetlenkedést vittek véghez a lakosokon, s erőszakot követtek el az asszonyokon a kik nem tudtak elmenekülni; az út mentén nemcsak lemészárolt parasztok, hanem meggyalázott nők és gyermekek is heverték! Elterjedt az a hír, hogy templomokat kaszárnyákká, raktárakká, istállókká és vágóhidakká alakítottak át, hogy a szent képek ezüst kereteit letépték és az utcára hányták, magukat a szent képeket pedig, épúgy mint az oltárokat is, tüzezésre használták, vagy pedig asztalokat és padokat

csináltak belőlük. A szent edényeket és az egyházi ruhákat minden képzelhető módon meggyalázták; az előbbiekből bort ittak, az utóbbiakat felhúzták . . .

Ezeknek a híreknek a valóságához kétség sem fért, s ezért rettenetes elkeseredést szültek a parasztok közt, és tüstént útját vágták a szabadelvűek törekvéseinek, a kik azalatt az ügy alatt, hogy Napoleon mégis csak felszabadítja őket, arra iparkodtak a parasztokat rábeszélni, hogy várakozó álláspontra helyezkedjenek . . . Ugyanabban a faluban egy Moszkvából menekült paraszt azt mesélte, hogy a francia katonák önkénye oly nagy, hogy a hatóságok minden hatalmukat elvesztették felettük; dözsölnek, fosztogatnak és gyilkolnak; Kremlben az Archangelszkij-székesegyház egyik oltárán konyha van berendezve, az Uspenszkij székesegyházban lovak állanak, a templomban elkövetett meggyalázások és szitkozódások szinte leirhatatlanok; az Andronjev zárdában két papot lemészároltak; a vörös kapunál ő maga látott egy szent képekből összeállított céltáblát. A Vozneszenszkij zárdából kivittek egy papi öltönyt s egy menyasszonyi koszorút s ráadták egy táncoló medvére . . . A lakosokat minden képzelhető módon kínozták, többen látták a mint a franciák Volkonszkij, Lopuchin és Galizyn hercegeket zsákokkal megrakva hajszolták: Allo! Allo! (Allons, allons!) felkiáltások közt!

Moszkvából jövet hallotta, hogy a nép nagy csoportokban maga keresi a jogait, hogy a parasztok a borodinói csatamezőre mennek, ott felszedik a puskákat, kardokat és más egyéb fegyvereket, s az utcákon, az

erdőkben és a falvakban öldösik a franciákat, a kikkel találkoznak.

Szemjon összehívta a mir-t (a községtanácsot) és a falu papja jelenlétében elhatározták, hogy a felettés hatóságtól megkérdezik, vajjon szabad-e az istenkáromlókat megölni, és esetleg egy csapatot szervezve, vele isten nevében az ellenség ellen menni.

Kétségeiket csakhamar eloszlatta egy Figner pártjából való kozák tiszt, a ki néhány emberrel felderítő szolgálatot teljesített s a falujokon átvonult Moszkva felé; felvilágosította a parasztokat, hogy az ellenséget megölni nemcsak hogy szabad, hanem érdemül szolgál és jutalomban részesül. Hogy az ellenséget csakhamar elűzik, az kétséget sem szenved, mert Kutusov Moszkvában törbecsalta őket . . .

Hamarosan összeállítottak hát egy csapatot, melynek vezérévé Szemjont választották meg.

A fiatalabb emberek kezdetben az alatt az ürügy alatt, hogy nem elég bátran és határozottan jár el, nem akarták magukat az idősebb vezérnek alávetni, de csakhamar helyreállott a fegyelem, mert ezt a látszólagos határozatlanságot pusztá óvatosságnak minősítették. Így pl. ha sok volt az ellenség, Szemjon nem intézkedett egyedül, hanem iparkodott más csapatokkal vagy kozákokkal egyesülni. De mikor igazi elszántságra volt szükség, akkor az előljáró is kitett magáért: a szomszéd faluban belelőttek az ellenséges csapatok első soraiba; mikor az ellenség közeledett, mindenkit, lett légyen az ifju vagy öreg, elcsipett és a templom előcsarnokában agyonlövetett. A csapat elő-

védje az üres faluban maradt éjszakára és Szemjon kiadta a parancsot, hogy azokat a házakat, a melyekben ellenség volt, rőzsével és fakéreggel körülrakva gyujtsák fel, miután az ajtókat kívülről bezárták.

Egyebekben Szemjon, a sztarosztja, nem követett el különös kegyetlenkedéseket. Beszéli, hogy M. kerületben az ellenség ellen való düh olyan mérveket öltött, hogy a kivégzésnek leggyötrelmesebb módjaihoz folyamodtak; a foglyokat hosszú sorokban felállították és sorban leütötték a fejüket, élő embereket kutakba fojtottak stb. A szomszéd falu sztarosztája olyan szigorú volt, hogy a franciák számára folyton új halál-nemeken törte a fejét, mert a szokásos kivégzési formák nem feleltek meg a franciák kegyetlenkedéseinek. Ezt a kegyetlenséget egyébiránt az ellenség dűrvasága igazolta; egyízben a franciák, mikor a pártütők élelmezőik első sorait megölték, a gyilkosokat elfogták, olajba mártották és az égő farakásokra dobálták, melyeknek tüze mellett melegedtek. Egy más alkalommal pedig több parasztot megnyuztak csak azért, mert védelmezték magukat.

Ezt már Szemjon nem helyeselte, s ő ha nem volt elkerülhetetlen, nem is öldöste az ellenséget, hanem eltoloncoltatta őket. De dacára annak, hogy ilyen szelid volt a lefegyverzett ellenséggel szemben, kérelhetetlenül bánt el azokkal a gyáva oroszokkal, a kik megpróbáltak a franciák pártjára állni; másokat pedig, a kik az ellenségnek önként kenyeret adtak el, a mirnek, a falu papja által megerősített ítélete alapján agyonlövetett.

A pártütők nem voltak egyöntetűen fölfegyverezve; akadtak itt a fegyverek közt múlt századbeli puskák, jó, francia puskák, melyeket az elesettektől és a foglyoktól vettek el; sokan oldalfegyvert viseltek, s magukkal vitték a franciáktól zsákmányul ejtett összes löszereket, mások ellenben csak botokra erősített kaszákkal vagy lándzsákkal voltak felfegyverezve.

Nem ritkán maga a falu papja is elkísérte a csapatot, néha papi ruhájában, néha nagyobb hidegek alkalmával bundában. De a kereszt mindig a kezében volt, a mi bátorságot és a biztonság érzetét öntötte a népbe.

Egy kiszolgált katona, a ki Szemjon sztarosztja csapatában volt, elosztotta az őrséget a magasabban fekvő helyeken, mely azután harangszóval jelezte az ellenség közeledését, mire a parasztok gyalog vagy lóháton siettek a gyülekezési helyre.

A legtevékenyebb és legbátrabb pártütők közt különösen kitűnt egy falusi diakon, a ki élénk lovával mindenütt az elsők közt volt; éjjel lehetetlen volt a falut megközelíteni a nélkül, hogy ő fel ne tartóztassa, ki ne kérdezze és meg ne vizsgálja az embert. E mellett csak egy szeme volt. Egyébíránt a lovacsáján, francia karddal az oldalán és dragonyos-puskával a vállán, egészen jól festett.

Még egy másik — Fedkának hívták — is kitűnt hallatlan bátorságával; már nem volt fiatal, vöröshaju és egyszerű, de keresve kereste a veszedelmet.

Egészben véve Szemjon sztarosztjának alig pár száz emberből álló csapata körülbelül 1500 franciát juttatott

a másvilágra, s 2000 foglyot ejtett, átadva őket az illetékes hatóságnak.

13. sz. Elfogva — agyonlőve!

A franciáknak Moszkvából való visszavonulásakor a legénység és a lóállomány annyira éhezett, hogy az ellenséges élelmezőknek gyakran nagy csapatokban, sőt sokszor ágyúk fedezete alatt mélyen be kellett hatolniuk a vidék belsejébe.

Szemjon faluja csaknem üresen állott, és a nép, mely az erdőkben rejtőzött, csak ünnepnapokon mert visszaszállinkózni a faluba, hogy ott a kifosztogatott templomban az isteni tiszteleten jelen legyen.

Egyszer, épen egy vasárnap reggel a mise után történt, mikor a sztarosztja a néppel együtt a templomból távozott, félreverték a harangokat. Alig volt ideje «gyülekezés»-t fuvatni, hazamenni a fegyveréért, mikor francia huszárok megtámadták és irgalom nélkül csaknem halálra verték őt. Azt sem tudta, vajjon el-sütötte-e a fegyverét vagy sem, s csak akkor tért kissé magához, mikor a kezeit a saját övével megkötötték, még pedig olyan szorosan, hogy öreg csontjai szinte ropogtak bele. Egyiknek azok közül, a kik őt összekötötték, vér volt az arcán. «Ennek alkalmasint én leszek az oka, — gondolta Szemjon — hogy szorgoskodik ez itt körülöttem.» A francia csakugyan rettentően haragudott az öregre és rátérdelve kötötte őt össze-vissza s e mellett morogta: «attends tu vas voir».

Szemjon nem értett ebből semmit; nagyon is össze volt verve, a csontjai fájtak s zúgott a feje; mint

valami ködön keresztül látta, hogy rajta kívül még három parasztot fogtak össze: a vörös Fedkát, Tolkacsev Gregort, a ki Moszkvából-megmenekült, de most szintén nagyokat nyögött és a sánta Jeremej-t, a ki kovács és lakatos volt, s az egész csapat számára kardokat és lándzsákat készített.

Az összekötözött fickókat most elkezdték előre hajtani; az öreg becsülettel kilépett, jobban mint a többiek; Fedka sem igen maradt vissza, úgy hogy ők ketten kevés verést kaptak. Annál rosszabb dolga volt a sánta Jeremej-nek, a ki gyakran megbotlott, elesett, és miután összekötözött kezekkel nem igen tudott felkelni, ugyancsak kijutott neki a rugásokból, pofonokból és korbácsütésekből. A feje több helyen be volt zuzva, és mindenütt vérnyomokat hagyott maga után a havon. Még rosszabbul járt Tolkacsev Gregor: ezt az erőteljes, egészséges parasztot úgy össze-vissza verték, hogy a szemei elhomályosodtak, és ő csak részeg ember módjára imbolyogva tudott előremenni. Mikor egész testében össze-vissza sértve és vérezve már nem birt menni, a franciák néhány szót váltottak egymás közt: egyikük a füléhez illesztette a karabélyát és megnyomta a ravaszt . . .

Szemjon és társai nem is mertek megfordulni; jói tudták, hogy mi történt.

Jó 30—40 versztnyi utat tettek meg és közeledtek a moszkvai nagy országúthoz, a melyen nagy tömegekben vonult el az ellenség. A katonák, fegyveresen és fegyver nélkül, gyalog és lóháton, némelyek női ruhába öltözve, a legnagyobb rendetlenségben mentek,

az arczuk piszkos, füstös és dagadt volt, a lábaik mindenféle rongyokba voltak beburkolva. A kocsik, fogatok és ágyúk sora szinte végtelen, a zörej, a lárma szinte leirhatatlan volt. Ekkor azt látta Szemjon, hogy az őket hajszott katonák egy csapat tisztán öltözött és bundákba burkolt ember előtt — alkalmasint a feljebbvalóik — a kik az út szélén állottak, és egy égő farakás körül melegedtek, megállanak.

Elöl, cobolyprémmel bélelt zöld bársony-kaftánba, erősen szétvetett lábakkal állott egy alacsony termetű köpcös ember, csillaggal a mellén; láthatólag elégedetlen volt valamivel. «Ez ő lesz!» — gondolta a sztaroszta és letérdelt.

A katonák egyike, az, a kinek véres volt az arca leugrott a lováról, odalépett az alacsony emberhez, katonásan köszönt és megtette a jelentését. Erre Szemjont elfogta az aggodalom, lehorgasztotta a fejét, behunyta a szemeit és elkezdett imádkozni; valami gonosz sejtelen jött rá olyan erővel, hogy egy könnyet sajtol ki a szemeiből, mely lassan pergett le az arcán.

Fedka azonban, a ki épugy tisztában volt vele, hogy itt életről és halálról van szó, nem állta ki tovább, rámeresztette a szemeit a kis emberre, és gondolta magában: «Lám, egy ilyen apró kis emberke — egy csavarintás és vége volna — és milyen jókedvű és milyen gonosz — oh batyuska!»

A kis ember a huszárok felé fordította kimerült, szomorú arcát, és csak ennyit kérdezett: «armes à la main? (fegyverrel a kezében?)» — «Igen», — felelt a

huszár. — «Agyon kell löni!» — szólt hidegvérrel a pocakos ember, és megint odafordult a bundás urak felé.

Szemjon magához tért és felemelte a fejét, mikor megrázták és kényszerítették, hogy fölkeljen. Mindenki izgatott volt; a köpcös embernek kocsit vezettek elő, ő beleült egy másik, orosz kozák-köpenybe öltözött és tollas sipkát viselő tábornokkal és elhajtattott, részint lovon, részint kocsin, követték őket a többiek is.

«Ő az — ő az!» — gondolta Szemjon, és Fedka oda is kiáltotta a társainak: «Ő volt az, batyuska, ő!?»

Mikormindenki elment, gyorsan leszámoltak; az oroszokat odakötötték ugyanazokhoz a fákhhoz, a melyeknél a francia urak melegedtek és minden teketória nélkül mindeniküknek a füléhez odaszorítottak egy karabélyt.

Szemjon felbukott, mint egy levágott kalász, Fedka azonban hörgött és vonaglott, úgy hogy még egy kegyelemlövést kellett neki adniok.

A ruháikat már előbb lehúzták, és Szemjon ünneplő kaftánya annak a huszárnak jutott, a kit a fegyverével az arcán megsebesített; Fedka és Jeremej bekecsein a másik két katona osztozott meg; ezek a bekecsek ugyan tele voltak bizonyos állatkákkal, de azért olyan jó melegek voltak, hogy új tulajdonosaik most már didergés nélkül elérhették a Beresinát.

14. sz. Hurrah! Hurrah! Hurrah!

Danilevszkij M. azt mondja, hogy Napoleon Szmolenszkből és Kutuszov herceg Scselkanovból egy és ugyanazon a napon indultak el Krasznoje felé.

Odamentek az ellenség részéről a Juñot hadtest, a testőrtüzérség, a tüzér-park, a lovasság és a szekerek. Az út baloldalán menetelt a lengyel hadtest.

Azután jöttek a franciák Szmolenszkből: elől a helyetteskirály, azután Davoust és végül Ney, — mind egy menet távolságra egymástól.

Ney-t bízták meg az elővéd parancsnokságával, — miután Davoust tulságosan pedansnak és lassúnak bizonyult — és azt a parancsot adták neki, hogy a betegek és a hátramaradottakat hagyja ott, égessen föl mindent, a mit nem vihet magával, a falakat és a tornyokat pedig robbantsa föl, mert Napoleon kijelentette, hogy «a legközelebbi hadjáratban nem akarja, hogy ezek a falak föltartóztassák.»

Kutusov herczeg jelentést tett Csicsagovnak a hadsereg menetirányáról, és hozzátette, hogy ő ezentul is Napoleon baloldalán fogja az útját folytatni. «Ezzel fentartom az összeköttetést a termékeny kormányzóságokkal s a biztos érintkezést Önnel, és ha az ellenség engem maga mellett lát, nem fog merni megállni, attól tartva, hogy esetleg megkerülöm.»

Miloradovics azt a parancsot kapta, hogy menjen a krasznojei útra, és iparkodjék az ellenség előtt a városba való visszavonulás útját elvágni. Egyébiránt pedig ne kergesse a francziákat a kétségbeesésbe, hanem hagyja őket visszavonulni, s csak oldalt, és az elővéd felől nyugtalanítsa őket.

November 3-ikán délután 4 órakor közeledett Miloradovics az országúthoz, és megpillantotta a Napoleon vezetése alatt álló francia testőrséget. Napoleonra

nézve az oroszok megjelenése teljesen váratlan volt, mert ő kizártnak tartotta, hogy az oroszok őt megelőzzék, és azt hitte, hogy csak a kozákok vannak a nyomában.

Miloradovics szintén nem tudta, hogy az ellenséges hadseregnek melyik része van előtte. Felállította az üteget, tüzet vezényelt, de nem nagy veszteséget okozott a francziáknak. Csak az ellenséges hadoszlopok hátsó részei szenvedtek, — egyeseket fegyverrel a kezökben elfogtak, mások visszafutottak Szmolenszkbe, ismét mások elrejtöztek a Dnyeper mellett elterülő erdőkben. Napolepn a testőrségével eljutott Krasznojeba.

Szemjon előljáró legidősb fia az egyik gránátoszredben szolgált. Az öreg felszabadította a gyermekeit a katonai szolgálat alól, de mert nem akart az urak mögött semmiben elmaradni, a kik mind részt vettek a háborúban, legidősb fiát besoroztatta. A második az erdőben élt, a hol az asszonyokkal egyetemben, frissen csinált föld-kunyhókban őrizte az elrejtett jószágot. A legfiatalabb, az apjával együtt az ellenséget nyomozta.

A fiú mit sem tudott az apja szomorú sorsáról, de annyit hallott, hogy komolyan hadakozott, nemcsak a betegekkel és a visszamaradottakkal, hanem az élelmezőkkel is; miután most szülőfaluja közelében járt, mindig remélte, hogy találkozik, ha nem is az apjával de legalább valakivel az övéi közül.

A legénység igen sokszor nem igen értette a vezéreknek a francziákkal szemben tanúsított határozatlanságát. A katonák azt beszéltek egymás közt, hogy «Ö»

maga, t. i. a tábornagy, azt a parancsot adta ki, hogy ne nagyon üldözzék a visszavonulókat, és ne készítsék kétségbeesett védelemre a francziákat. «Kár!» — Mind vágyódtak a háború befejezése után, mert már rosszabbul, mint e téli hadjárat alatt, már nem mehetett a dolguk még a másvilágon sem. Miloradovics legénysége különösen szenvedett, s éhséget, fáradtságot és rettenetes hideget kellett elszenvednie. Mialatt a fősereg aránylag lassan, pihenő napokkal ment előre, addig nekik egyáltalában nem volt pihenőjük a mindennapos áthelyezések következtében. Az élelmezők csak keveset hoztak, az emberek és a lovak csak nagy nélkülözések közt tengődtek s így a létszám csökkenése naponta igen nagy volt. A katonák a nyílt úton töltötték az éjszakát és még a ruháikat is meggyújtották... Az éhezés napjaiban Miloradovics azt szokta volt mondogatni: «Minél kevesebb kenyér, annál több dicsőség!» Csak hogy nem ez volt az általános felfogás.

Az, hogy sikerülni fog az ellenséges ezredek útját elvágni, és őket Napoleonnal együtt foglyul ejteni, a tiszteknek és a katonáknak közös reménye volt. Azt, hogy maga a császár a sereg melyik részénél van, nem tudták, és daczára annak, hogy az elővéd mindenki szemeláttára eljutott Krasznojeba, mégis remélték, hogy a többi ezredek is sikerülni fog feltartóztatniok, s ezért a legnagyobb türelmetlenséggel várták őket.

Egész reggel egyetlen egy francia sem mutatkozott a szmolenszki úton. Úgy délután 3 óra táján jelentették a kozákok, hogy a helyettes király sűrű oszlopokban közeledik Rjavka felől.

Miloradovics egy gyalog és egy lovas hadtestet állított keresztbe az úton, és vele párhuzamosan felállította Rajevszkijt, a ki akkor csak Paskevics egy hadosztályát vezényelte.

Mikor a helyettes-király Krasznojetől elvágva látta magát, csatasorba állította a hadtestét. Töméredek fegyvertelen katona, gyalogjáró lovas és ágyútlán tüzér kísérte őt. A tüzérséget, mely csaknem teljesen hátramaradt, a Vopp folyónál a kozákok úgy szétugrasztották, hogy mindössze 17 ágyújok maradt meg.

A csata váltakozó szerencsével folyt és nem sokáig tartott: az ellenséget minden hadállásban megverték és csak a helyettes király vezetése alatt álló egyik résznek sikerült Krasznoje felé elmenekülnie.

A gránátosok nehezen gázolva a magas hóban, vállravezetett puskával és «Hurrah!» kiáltással törtek elő az őket fedező erdőtől és oly erőlyesen ütöttek rajta az ellenségen, hogy a nagy hadoszlop a fegyvert letéve előttük, megadta magát, egy részük pedig a beállott sötétség leple alatt a közelfekvő falvakba oszlott széjjel.

Egészen véve azonban az ütközetet ezen a napon nem fejezték be teljesen, úgy hogy másnapon, november 5-ikén még hevesebb küzdelmet vártak.

Ezen a napon Napoleon még pirkadás előtt Davoust elé vonult, a kinek Szmolenszkből kellett érkeznie. Gyalog ment a régi gárda élén cobolyprémes bundájában, cobolysapkával a fején és bélelt csizmákban, kezében a nyirfa-pálcikával.

Visszament, mélyen be Oroszországba és mikor

figyelmeztették azokra a veszélyekre, a melyeknek magát ily maroknyi erővel kiteszi az egész orosz hadsereggel szemben, így felelt: «Elég volt már abból, hogy a császárt játszam, ideje, hogy megint tábornok legyek!»

Miután belátta, hogy Davoust nagy veszteségek nélkül nem egyesülhet vele mindaddig, a míg az oroszok az utat megszállva tartják, elhatározta, hogy a fősereget megtámadja abban a reményben, hogy az előrelátó Kutuszov, Miloradovicsot magához rendeli és így az első hadtestet átereszti.

Csaknem így is történt: Miloradovics nolens-volens kénytelen volt a marsall csapatainak főresztét átereszteni, a mely így egyesült Napoleonnal és megtámadta a hátrvédet, mely alkalommal körülbelül 7000 foglyot és 28 ágyut ejtett zsákmányul.

Kutuszov herceg, a ki ilyen óvatos volt — mások ugyan gyávaságnak bélyegezték — következetes maradt magához: miután az ellenségnek Krasznojé körüli hadállásait személyesen megvizsgálta és meggyőződött róla, hogy a sereget maga Napoleon vezeti, megerősítette már előbb kiadott parancsait, hogy ne késztesék az ellenséget kétségbeesett védelemre, mert ebben az oroszok igen sokat veszíthetnének. Ő azt a felfogást képviselte, hogy az egész hadsereget, nem pedig annak csak maradványait kell a határ felé szorítani és hogy nincs annak semmi értelme nagy áldozatok árán törekedni valamire, a mi a nélkül is elérhető: az ellenséges hadsereg a hidegtől, az éhségtől és a téli hadjárat egyéb viszontagságaitól így is úgy is tönkre fog menni

és a Beresina folyón való átkeléskor az oroszok tüze-
lése közben kénytelen lesz a fegyvert letenni.

Szakaszának a bal szárnyán Szemjon fiának gyakran kellett szuronyt szegezve előrenyomulnia, sokszor állott az ágyúk tüzeiben és nem egyszer állt szemben a halállal.

Sok rettenetes dolgot is látott: az egész vidék tele volt szórva emberi holttestekkel. Mindenfelé löszereskocsik, ágyúk, puskák, pisztolyok, betegszállító kocsik, dobok, vérték, töltővesszők, oldalfegyverek, kardok heverték szanaszét, köztük moszkvai kocsik és phaetonok is, melyek a franciáknak különösen tetszetek; hevertek ott lovak kilógó belekkel és feltépett hassal, a melyben azután ellenséges katonák húzódtak meg és melegedtek. Az ellenség a hideg elől papi- és női ruhákba burkolózott. A lábait szalmába csavarta, a fejet főkötőkkel, zsidó sipkákkal és nádfonatokkal védte a hideg elől...

Bármennyire szenvedtek is az orosz katonák, a helyzetük össze sem volt hasonlítható az ellenségével; elegendő az a tény, hogy a franciák, éhségtől elhullott bajtársaikat a tábori tűznél megsütötték és megették.

Az orosz főparancsnok és tábornokai parancsaikban emberszeretetet és irgalmasságot ajánlottak. Ezenkívül a katonák önkéntelenül is részvéttel viseltettek az ily nem is sejtett szerencsétlenség áldozatai iránt és nem egyszer felélesztették az elgyengült, és árnyakként ide-oda lebegő franciákat, enni és inni adtak nekik és felmelegítették őket.

Iván részvét-érzése azonban csakhamar kísértetbe jutott: az út mellett a hóban egyebek közt három agyonlőtt parasztot látott, a kik közül az egyik, öreg ember volt. Elég volt hozzá egy pillantás, hogy ebben édes apjára, s a többiekben földijeire ismerjen. Hóval elborítva heverték ott, a mellükön és az arczukon sebekkel telve. Hosszas érzelgésre nem volt idő; hamarosan gödröt ástak a megfagyott földben és mindhármukat eltemették. Ettől az időtől kezdve Iván már kevésbé sajnálta az ellenséget, és mikor rákövetkező nap, Ney hadoszlopainak támadásakor Miloradovics a legénység elé ugratva így szólt: «Lássátok, itt vannak a franciák, én valamennyit nektek ajándékozom!» — a mély hóban rávetette magát az ellenségre, és kegyetlenül megboszlulta az apja halálát.

Mikor később megérkezett a falujába, elbeszélte, hogy találta az «öreg»-et, társaival együtt átlőtt fejjel, és kutyáktól megmarcangolva; az egész falu gyászistentiszteletet tartott, és a sztaroszta fegyverét a templomban helyezték el. Ezt a puskát a franciák vagy elfelejtették, vagy nem tartották elég értékesnek, hogy eltegyék, annyi tény, hogy ottmaradt a falu főterén, és még hosszú idővel azután is, nemcsak a falubeliek, hanem a felettes hatóságok kíváncsi érdeklődésének is tárgya volt, melyek az elhunyt sztaroszta dicsőségteljes harci tetteinek emlékét tisztelték benne.

Szemjon vértanu-haláláról és hőstetteiről egész legenda képződött: akadtak szemtanúk, a kik meséltek, hogy mennyi temérdek franciát ölt meg az öreg,

mielőtt elfogták, az unokái pedig minden teketória nélkül beszéltek, hogy «az öregnek nem is volt ideje tölteni és a ravaszt megnyomni...» — az általa megölt francziák száma, szinte kimondhatatlan.

VOLOGDA.

A mi nemzetségünk Vologdából származik — annál nagyobb rokonszenvvvel adok néhány vázlatot ebből a városból, a melyben a nyirfa otthon van — mely egyike még a régi «fából való» Oroszország képviselőinek, a melynek a helyébe napról napra inkább a «kőből való» lép.

Vologdában a házak alacsonyak, rosszul szellőzőtek, de jól fülnek, a miért is egész éven át egyenletes és magas hőmérséket lehet bennük tartani, és szobáit sok virággal lehet ékesíteni, — a házak legnagyobb része valósággal délszaki növények tenyésztésére való üvegház.

A gyáripár ezen a vidéken még fejletlen, és az egész kivitel csaknem kizárólag nyersterményekből: fa, vászon stb. áll.

Az oroszok a vologdai területet Rettenetes Iván korszaka óta állandóan betelepítették, és Vologda városát 1796-ban kormányzósági város rangjára emelték. A régi időkben Novgorodhoz tartozott és a lakossága, úgy mint az egész vidéké főképpen a csud-ok törzséből állott, mely csak lassan és makacs küzdelem után rendelte magát alá az orosz befolyásnak.

1612-ben Vologda sokat szenvedett a lengyelektől. 1619-ben Araszlan tatár herceg a lengyelek és a lythvánok segítségével a vidéket ismételten úgy elpusztította, hogy az erről a szomorú időről szóló hagyományok szint' a mai napig fenmaradtak.

Rettenetes Iván nagyon szerette Vologdát, s egy ideig arra is gondolt, hogy székhelyét Moszkvából ide helyezze át.

... Benne nem látott bojár-felkelést,

És nem hallott forradalmi szókat.

És beteg aggódó elméjének

Nem kellett a környezettől félni...

IV. Iván több ízben vendége volt a városnak, sőt egyszer egy huzamban két és fél évet töltött benne.

A nagy vologdai székesegyház kupolájában, — mely mellékesen megjegyezve, egyike az akkori kor legszebb műépítészeti emlékeinek — egy piros foltot mutogatnak. Egy ízben Iván megnézte az ujonnan épült székesegyházat, amikor leesett egy téglá és a cárt csaknem agyonverte. A cár annyira megharagudott erre a téglára, hogy a székesegyházat befalaztatta és egész a haláláig — tehát 16 éven keresztül — nem adott engedélyt a templom felszentelésére.

15. sz. Egy kézműves.

Tanuló évei alatt szentképeket tanult festeni, azután asztalos lett belőle, s ő volt az első, a ki Péterváron megtanult puha fából bútorokat csinálni, s ezt azután áthozta Vologdába, amire rettenetesen büszke.

16. sz. Fiatal szabónő Vologdában.

Havonta egy és fél rubel (=körülbelül 2 frt) fizetést kap.

17. sz. Utca Vologdában.

18. sz. Vologda nappal.

19. sz. Vologda este.

20. sz. Vologda naplementekor.

21. sz. Öreg asszony.

22. sz. Egy Zyrianin.

A vologdai kormányzóság néhány kerületben az orosz mellett a legnagyobb számú lakosság képviselője.

23. sz. Varnava atya, a Prilucki-zárda szerzetese.

Azelőtt pénztáros volt, aki gyakorlott a székvárosokban való könyöradomány-gyűjtésben, s a ki üres idejét a zárdában arra használja, hogy kanavászra hímez és művirágokat készít.

24. sz. Zárda-konyha Priluckiban.

25. sz. A Prilucki-zárda falának egy része

Vologda mellett. A zárda egyszer igen gazdag volt. A leltár szerint a templom kincstárának igen gazdagnak kellett lennie, régebb időben azonban a külső, ebben a században pedig a belső ellenségek teljesen elpusztították.

1812-ben, Napoleon hadjárata idejében, a moszkvai fegyvertárból és a székesegyházakból való kincseket is őriztek a zárdában. Az érseki lakosztály egyik ablakkeretén annak az érdekes időszaknak egy érdekes emléke maradt fön­n — versek, melyeket egy archimandrita irt le, a ki a kincseket őrizte.

26. sz. A vologdai női zárda noviciája.

A VOLOGDAI KORMÁNYZÓSÁG.

27. sz. Régi fatemplom Bjelo-Szludában.

Az ott épen maradt két templom közül a régebbik. Idővel ferde lett és teljes három rőfnyire besüppedt a földbe, mert alsó gerendái közül egy egész sor elrothadt. A templomot a XVI. század végén, vagy a XVII. század elején építették.

28. sz. Régi templom Bjelo-Szludában.

Ez, a magasságáról híres; mondják, hogy 90 rőf magas volt. A XVII. századból származik.

29. sz. A templom kapuja,

mely az Edom faluban lévő régi fatemplomban az úr asztalát elzárja. Diszítésekkel befestve.

30. sz. Homokos szigetek az északi Dvinán. (Délelőtt.)

A szép széles folyam gyakran változtatja a medrét,

ami, tekintettel arra, hogy a hajózás szabályozására semmiféle intézkedés nem történik, a hajózást rendkívül akadályozza. A folyam nagyon haldús és kecsgei leghíresebbek Oroszországban.

31. sz. Más szigetek. (Délután.)

32. sz. A szolvycsegodszki székesegyház főbejárata.

A székesegyházat a hírneves Sztrogonov emelte, a ki Jermákot és társait a szibíriai utazásra fölszerelte. Az ikonosztasz szentképeit ma is sok szibíriai drágakő díszíti, a melyeket más egyéb ajándékok mellett a kozákok adományoztak. A székesegyház kincstárában sok drága holmi van. A pincében, meglehetősen gyarló őrizet alatt, két a XVI. századból való szán van, a mely Sztrogonové volt, s a mely préselt bőrrel van beborítva. A székesegyház falai közt az utóbbi években úgynevezett halotti kamarákat találtak: ezek üres, erősen befalazott helyiségek, emberi csontvázak maradványaival — alkalmasint — a Sztrogonovok kemény kezeinek áldozataival.

33. sz. Régi ikonosztasz (szentképekkel díszített fal) a bjelo-szludai templomban.

A felső része, mint az egykori egyszerűség mintaképe érdekes; keskeny konzolok, a melyeken a szentképek minden összekötő-ékítmény nélkül állanak.

34. sz. Egy fatemplom belseje Pucsegában, vologdai kormányzóság, az archangelszki kor- mányzóság határán.

Ebben a templomban az orosz nemzeti stylű oszlopok, a melyeknek legjobb és legeredetibb képviselői a pokrovszkij székesegyházban vagy a moszkvai Blazsenyi Vaszilij templomban vannak, nagyon érdekesek. A falak mentén padok állanak, a mi azelőtt nem volt tilos; az énekkar számára szintén padok vannak felállítva.

35. sz. A pucsegai templom egyik oszlopá- nak a vázlata.

Két ilyen vastag oszlop tartja a templomban az Úr asztalának alacsony fedelét; egészen be voltak festve, de a színeknek csak apró nyomai maradtak fenn.

36. sz. Szent Miklós csodatévő képe

a Pinega folyónál, mely az északi Drina mellékfolyója. Az orthodoxia bajnokának Filaret metropolitának a befolyása alatt a szobrokat és a plasztikus szentképeket elrejtették az imádkozók szemei elől. Egy helyi monda szerint szent Miklós képe, mely szintén elrejtendő lett volna, hirtelen ezen a mostani helyén megállott, és 12 ló sem bírta azóta a helyéből kimozdítani.

37. sz. Szolgáló Vjatkából,

a ki havonta 75 kopejek (= körülbelöl 1 frt) fizetést kap.

MOSZKVÁBAN.

38. sz. Téli köd a Kreml fölött.

39. sz. W. asszony arcképe.

40. sz. W. asszony arcképe.

41. sz. Moszkva naplementekor.

Kilátás a lakásom ablakából, a Szerpuchov-kapu mögött.

42. sz. Dacsa Moszkva mellett télen.

(Dacsa = falusi lakóház, kastély).

43. sz. Csinos fruskák.

Gazdag orosz női-ruha-tanulmányok a XVII. századból.

44. sz. Vig czimborák.

Gazdag orosz férfi-ruha-tanulmányok a XVII. századból.

45. sz. A moszkvai Kreml egy része éjjel.

JAROSZLAVBAN.

46. sz. Öreg házmester,

a ki sok humorral elbeszéli, hogy sikerült neki ravaszsága által magát a jobbágyság alól felszabadítani, amennyiben az urát, a ki szívesen feledkezett meg az ígéretéről, rászedte.

47. sz. Öreg koldusasszony.

96 éves. 85 évig tartó szakadatlan szenvedés megtestesülése. Még igen jól emlékszik az 1812. évi franciákra.

48. sz. Gyónás előtt.

Parasztasszonyok ülnek a falusi fatemplom előcsarnokában, és várják a míg a sor reájuk kerül.

49. sz. Fiatal kovács.

50. sz. Tolcskovo faluban, Jaroszlav közelében a templom előcsarnoka.

A templomot 1671—1687-ig építették és 1700-ban festették be.

Az előcsarnokban, mely a templomot három oldalról körülveszi, padok vannak felállítva, a melyeken azok, a kik korán jöttek a templomba, vagy a kik elfáradtak, pihennek. Nagy ünnepek előtt azok, a kik messzebb vidékekről a reggeli misére jönnek, az éjszaka egy részét is, a templom által rendelkezésre

bocsátott padokon töltik. A mostani templomokban nincsenek padok, a mi a templomi fegyelemnek a későbbi években történt szigorítására mutat.

Az előcsarnok, valamint a templom belseje az ó- és az új testamentumból vett jelenetekkel van kifestve. A festmények közt vannak igen naivok és allegorikusok is, továbbá itt-ott tanulságos felirások is olvashatók.

A templomnak cseréppel diszített külseje orosz-byzanti stílusban van tartva, de egyúttal egyes indiai műemlékek architektúrájára is emlékeztet.

51. sz. Az ör gyermekei, — ugyanott.

52. sz. Egy templom belseje.

Verőfényes napon.

KÜLÖNFÉLE TANULMÁNYOK.

53. sz. Szép idő.

54. sz. Esős idő.

55. sz. Vihar.

56. sz. Otthon.

57. sz. Egy régi fatemplom szent kapuja.

Rettenetes Iván korából.

58. sz. Zivatar kezdete.

59. sz. Katona Kosztromából.

60. sz. Téli vadászaton.

DÉL-OROSZORSZÁGBAN.

61. sz. A Szevasztopol ostrománál elesett franciák temetkezési helye.

A katonák tetemeit kiásták, hogy azután itt fegyvernemek szerint elkülönítve, közös sírban temessék el őket. A közepén nyugszik a vezérkar; a falkerítés mentén a testőrség, a tengerészeti és a gyalogság. Az elesett tisztek a falak mentén kriptákban, a katonák földalatti üregekben vannak eltemetve; a koponyáik az egyik oldalon, csontjaik a másikon.

62. sz. A nagy emlék a francziák temetkezési helyén.

63. sz. Az angolok temetkezési helye.

Itt sok síremlék áll. A tetemeket legnagyobbbrészt eredeti sírjaikban hagyták, s így a munkások ásás közben tömérdek koponyát, csontot, fegyvert és angol kitüntetést találtak.

64. sz. Az inkermani szikla.

Ezt a sziklát a szövetségesek (angolok és franciák) bátorságának emlékeül tartják. Rajta játszódtott le az inkermani ütközet drámájának az utolsó felvonása. Az orosz hadseregnek — gyalogság és lovasság — egy része vad zűrzavarban zuhant le róla...

A szerencsétlenül jártak földi maradványait egy a szikla tövében emelt kápolna rejtja magában.

65. sz. Cap Violent, a Krim déli csúcsán.

Itt van az a szikla, a melyen, a monda szerint Diana temploma állott, a melynek egykor Iphigenia papnője volt.

Közvetlen mellette, a «márvány-szakadék»-nál szálltak partra az angolok. A földön, még most is megvannak e hősöknek nyomai: valósággal teli van szórva üvegmaradványokkal.

66. sz. A Krimben.

67. sz. A Krimben.

68. sz. A Krimben.

69. sz. Jalta városa a Krimben. (Éjjel.)

70. sz. Az a ház, amelyben én Magaracsban Jalta mellett laktam.

71. sz. Egy grúz templom belseje a Kazbek alján,

a Kaukaszban 8000 lábnyira a tenger színé fölött. Ősrégi keresztény műemlék, a mondaszerű Tamara grúz cárnő idejéből. «Milyen régi ez a templom?» — Kérdeztem az öröktől. «Ezer éves», felelt az egyik. «Badarság» — jegyezte meg a másik «az legalább is 1500 éves!» — «Ugyan mit beszéltek!?» — vág közbe a harmadik, a legöregebb, — «lesz ez vagy 2000 éves!» ... Valamikor belülről festményekkel,

kivülről basrelief-ekkel volt ékesítve. Most pusztulásnak indul az egész.

72. sz. Ugyanannak a templomnak a bejárata.

Az erős vaskapu felett lévő falazatban látszanak a rabló ingusok és más vad hegyilakók betörésének a nyomai.

73. sz. A Kazbek

16,500 láb magas. A legenda szerint Krisztus itt született, s egy rejtett barlangban még most is ott őrzik a bölcsőjét.

74. sz. Az Elborusz,

Kiszlovodszk-tól nézve, 18,500 láb magas. A legmagasabb európai hegycsúcs.

75. sz. A grúz katonai út egy részlete.

AMERIKAI EMLÉKEK.

76. sz. A mosónőm Washingtonban.

Meg van győződve róla, hogy istenek különös kegyében áll, és hogy a világ még fog hallani róla! Ezt a

kis hiúságát a négereknek és a négerasszonyoknak a prédikáció iránt való előszeretete magyarázza meg.

77. sz. Színes gentleman.

Ha feketének neveznök, ez nagyon bántaná őt, — a ki az ura hirlapját olvassa.

78. sz. Vidám pillanat.

79. sz. Washingtoni csavargó.

VÁZLATOK.

80. sz. I. Napoleon ágya.

A kisebbik a kettő közül, melyeket a moszkva fegyvertárban őriznek ; ezt alkalmasint mindennap felállították, míg a másikat a hadjárat alatt csak a nagyobb pihenők alkalmával tartották készen. Az ágy kényelmesen összehajtható; a fejénél és a lábánál táskák vannak rá alkalmazva, az éjtszaka érkező táviratok számára.

A bőr-áthuzaton a mester neve olvasható :

Par Brevet D'invention M. J. Descouches serrurier du Mobilier Imperial, rue de Verneuil F. B. St. Germain à Paris.

Tél Moszkva környékén.

I. Napoleon utazókocsija,

melyet Waterloo-nál vettek el tőle, a londoni Tussotmuzeumban őrzik.

81. sz. Az én bárkám az északi Drinán, és
vázlatok a folyó partvidékéről.

82. sz. Havas út. — Egy fatemplom.

Rosztov közelében a jaroszlavi kormányzóságban;
a buzgó községi előljáró pirosra mázoltatta be.

Az én moszkvai szakácsnőm,

a ki hosszú ideig élt Péterváron, s azért néhány
német szót is használt.

83., 84., 85. sz. Tanulmányok hóborította
fákról, kemény télen.

86. sz. Lótanulmány és lőszer-szekrény
hóban.

87. sz. Vázlatok Moszkva és Vologda kör-
nyékéről.

88. sz. Az északi Dvinán.

Egy fatemplom szentképekkel di-
szített fala (ikonosztasz).

89. sz. Az északi Dvina.

90. sz. Moszkva környékén.

A FESTŐ RÉGIBB FESTMÉNYEINEK FÉNYKÉPEI.

91. sz. Kikémlelik.

92. sz. Váratlan beavatkozás.

93. sz. Körülzárva — üldözve.

94. sz. A trofeák.

95. sz. Diadal.

«Igy rendelte az isten.»

96. sz. Egy szent sírjánál.

«Nincs más isten az istenen kívül».

97. sz. A háború apotheosisa.

98. sz. Tamerlan kapuja.

99. sz. Egy rabszolga eladatása.

100. sz. Egy mecset kapuja.

101. sz. Halálosan sebesült :

«Oh! Batyuska, eltaláltak, eltaláltak,

Ah, közelg a halálom!»

102. sz. Kirgiz vadász.

103. sz. Börtön Szamarkandban.

«Ti belépők, mondjatok le minden reménységről!».

104. sz. «Bocsássátok be!»

105. sz. Ezek eljöttek!

106. sz. A Divanis kara Taskentben.

107. sz. Az elfeledett.

108. sz. Kirgizek költözése.

109. sz. Parlamenter-ek.

«Add meg magadat! — Menj a pokolba!»

110. sz. Kivégzés ágyúval Indiában.

111. sz. A szent sírjánál.

112. sz. A régi Deli kapuja.

113. sz. A walesi herczeg Indiában.

114. sz. Buddhista lama a Himalaja hegységben.

115. sz. A gyöngy-mecset Agrában, Indiában.

116. sz. Mecset Futtepor-Sikri-ben.

117. sz. Régi ház Futtepor-Sikri-ben.

118. sz. Indiai muzulman.

119. sz. Butia — a Himalaja-hegységben.

120. sz. Emberevők.

Ha az öreg nösténytigris emberhúst kóstolt, azontúl pusztán ezzel a hússal él.

121. sz. Verescsagin régibb műtermei a Maison-Lafitteben.

122. sz. Az út Plevna felé.

123. sz. A legyőzöttek.
 124. sz. A győzők.
 125. sz. A roham előtt.
 126. sz. A roham után.
 127. sz. Transee, hóban.
 128. sz. Tábori őrség a Balkánon.
 129. sz. A Sipka-szorosban minden csön-
 des.
 130. sz. Út a Sipka-szorosban.
 131. sz. Sebesültek szállítása.
 132. sz. Kém.
 133. sz. Szkobelev Sipka-Seinóvonál.
 «A haza, a császár nevében fogadjátok köszönetemet,
 batyuskák!»
 134. sz. Tábori őrség a Dunánál.
 135. sz. A vezérkar.
 136. sz. Segédtiszt.
 Si jeune et si décoré.
 137. sz. Sírok a Sipkán.
 138. sz. A királyok sírja Jeruzsálemben.
 139. sz. Salamon fala, ugyanott.
 A zsidók sirásának és panaszainak a helye.
 140. sz. Orosz remete a Jordán mellett.

- 141. sz. Román barát, remete.
- 142. sz. Zsidó-rabbi.
- 143. sz. Arabok Kairóból.
- 144. sz. Arab nő.
- 145. sz. A «negyvennapos» hegy pokla.
- 146. sz. Az úr asztala e pokol mellett.
- 147. sz. Jeruzsálemben.
- 148. sz. Tiberias közelében.
- 149. sz. A sivatagon.
- 150. sz. A sivatagon.
- 151. sz. Egy tavon.
- 152. sz. A Kreml Moszkvában.
- 153. sz. Egy zsidó ház belseje Jeruzsálemben.
- 154. sz. Verescsagin Vazul műterme Moszkvában.

I. SZEKRÉNY.

A derékon és a nyakon viselt arany és ezüst zománc-keresztek. XVII., XVI., és XV. század.

Koszorúk, szentképekről való dics-koszorúk zománcból, fülbevalók, kések, villák. XVII. és XVI. század.

Érdekes egy zománc-medallion gránátokkal —

menyasszonyi ajándék — külön rekeszekkel kendőzőszerek, fehérítő és antimonium számára.

Régi koszorúk, kőkeresztek, fülbevalók, gyűrűk és gombok.

II. SZEKRÉNY.

Koszorúk, mellképek (panagiumok) fából és kőből, de különösen rézből; az utóbbiak közt igen régi ritkaságok.

Mindennapi használatra való tárgyak; záruk, ollók, koppantók, fülkanalak, fogkefék, egy tükröcske, melyet rokkában helyeztek el kétfejű sassal — alkalmasint a cár jószágaihoz tartozott.

Figyelemre méltó egy kis réz-figura, mely alkalmasint valami szláv bálvány, a dereka körül állatbőrrel, a fején nagy hajparókával, egy keréken állva; jobb kezében egy ékkel, a balkezében nyilván pánczéllal.

